

Τμήμα Οικονομικής Επιστήμης, Οικονομικό Πανεπιστήμιο Αθηνών

4. Μεταρρυθμίσεις, Εδαφικές Επεκτάσεις και Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος, 1863-1898

Οικονομική Ιστορία της
Ελλάδος
(economichistorygreece.net)

Καθ. Γιώργος Αλογοσκούφης
(www.alogouskoufis.gr)

Η Περίοδος της Μεσοβασιλείας και ο Γεώργιος Α΄

Μετά την έξωση του Όθωνα, η κυβέρνηση της Ελλάδας πέρασε προσωρινά σε μια τριμελή επιτροπή μεσοβασιλείας.

Στις εκλογές που ακολούθησαν τον Νοέμβριο του 1862, η χώρα διχάστηκε μεταξύ των λεγόμενων «ορεινών» (κατά απομίμηση της γαλλικής εθνοσυνέλευσης), επικεφαλής των οποίων ήταν ο Κωνσταντίνος Κανάρης, και των «πεδινών», επικεφαλής των οποίων ήταν ο Δημήτριος Βούλγαρης. Η σύγκρουση μεταξύ των δύο παρατάξεων παραλίγο να οδηγήσει σε εμφύλιο πόλεμο τον Φεβρουάριο του 1863, κατά τη διάρκεια των εργασιών της Εθνικής Συνέλευσης που είχε συγκροτηθεί.

Ο διάδοχος του Όθωνα, ο οποίος επιβλήθηκε και πάλι από τις Προστάτιδες Δυνάμεις, ήταν ένας Δανός πρίγκιπας, δευτερότοκος γιος του διαδόχου του θρόνου της Δανίας, ο οποίος αναγορεύτηκε Βασιλεύς των Ελλήνων, ως Γεώργιος Α΄.

Ο Γεώργιος Α΄ ήταν αγγλόφιλος και πρόθυμος να αποδεχθεί ένα πιο δημοκρατικό Σύνταγμα. Το πολίτευμα της χώρας μεταβλήθηκε σε βασιλευόμενη δημοκρατία.

Ο Γεώργιος Α΄

Ο Γεώργιος Α', «Βασιλεύς των Ελλήνων», όπως ήταν ο συνταγματικός του τίτλος, (24 Δεκεμβρίου 1845 - 18 Μαρτίου 1913) υπήρξε ο μακροβιότερος βασιλιάς της Ελλάδας.

Ήταν ένας Δανός πρίγκιπας, δευτερότοκος γιος του διαδόχου του θρόνου της Δανίας, και υπήρξε ο δεύτερος κατά σειρά Βασιλιάς της νεότερης Ελλάδας μετά τον Όθωνα και ιδρυτής του νέου Βασιλικού Οίκου.

Ανήλθε στο θρόνο τον Νοέμβριο του 1863. Δολοφονήθηκε στις 5/18 Μαρτίου 1913 στη Θεσσαλονίκη.

Ο Γεώργιος προσαρμόστηκε σχετικά γρήγορα στην ελληνική πραγματικότητα. Αυτό του επέτρεψε να ασκήσει έντονη επιρροή στην ελληνική πολιτική σκηνή, σε βαθμό πολύ μεγαλύτερο από όσο ήταν φανερό στην εποχή του. Η διαλλακτικότητα και η ψυχραιμία του, του επέτρεψαν να διατηρεί ανοιχτές γραμμές με το μεγαλύτερο μέρος του πολιτικού κόσμου και, χωρίς να είναι ιδιαίτερα δημοφιλής, να παραμένει η εξουσία του πάντοτε σεβαστή. Σε αυτά του τα χαρακτηριστικά μπορεί να αποδοθεί όχι μόνο η ιδιαίτερως μακροχρόνια βασιλεία του, αλλά και η ωρίμανση επί των ημερών του του ελληνικού πολιτικού κόσμου.

Για τις Προστάτιδες Δυνάμεις, και ιδιαιτέρως για την Αγγλία, εθεωρείτο ο πλέον αξιόπιστος Έλληνας συνομιλητής τους.

Πολιτικές Εξελίξεις, 1863-1898

Η πρώτη περίοδος της Βασιλείας του Γεωργίου ήταν πολιτικά ασταθής, όπως και κατά την περίοδο του Όθωνα. Τα πολιτικά κόμματα ήταν προσωποπαγή, χωρίς ιδιαίτερες ιδεολογικές διαφορές και η κινητήριος δύναμή τους ήταν οι πελατειακές σχέσεις και η νομή της εξουσίας. Από το 1863 έως το 1874 σημειώθηκαν περισσότερες από 20 κυβερνητικές αλλαγές, μεταξύ των κομμάτων των 'ορεινών' και των 'πεδινών'. Ο πιο σημαντικός πολιτικός της περιόδου αυτής ήταν ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος, ο οποίος προώθησε την αγροτική μεταρρύθμιση και τη ρύθμιση των δανείων της ανεξαρτησίας.

Μια σημαντική πολιτική εξέλιξη αυτή την περίοδο ήταν η καθιέρωση της αρχής δεδηλωμένης μετά το 1875, της αρχής δηλαδή ότι οι κυβερνήσεις πρέπει να απολαμβάνουν της εμπιστοσύνης της πλειοψηφίας της Βουλής και όχι μόνο του Βασιλέως.

Μετά το 1874 αναδείχθηκε το πολιτικό άστρο του Χαρίλαου Τρικούπη, ο οποίος από το 1875 έως το 1895 κυριάρχησε στην ελληνική πολιτική. Ο Τρικούπης ήταν ένας πολιτικός, ο οποίος επεδίωκε και προώθησε ουσιαστικές μεταρρυθμίσεις της πολιτικής και της οικονομίας, τις οποίες θεωρούσε ως προϋπόθεση για την υλοποίηση εθνικών επιδιώξεων όπως η 'Μεγάλη Ιδέα'. Το αντίπαλο δέος του ήταν ένας παραδοσιακός πολιτικός της παλιάς σχολής, ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης, με τον οποίο εναλλάσσονταν στην εξουσία.

Αλέξανδρος Κουμουνδούρος

Ο Αλέξανδρος Κουμουνδούρος (4 Φεβρουαρίου 1815 - 26 Φεβρουαρίου 1883) ήταν ένας από τους σημαντικότερους Έλληνες πολιτικούς του 19ου αιώνα. Διετέλεσε δέκα φορές πρωθυπουργός της Ελλάδας για συνολικό διάστημα 7,5 σχεδόν ετών.

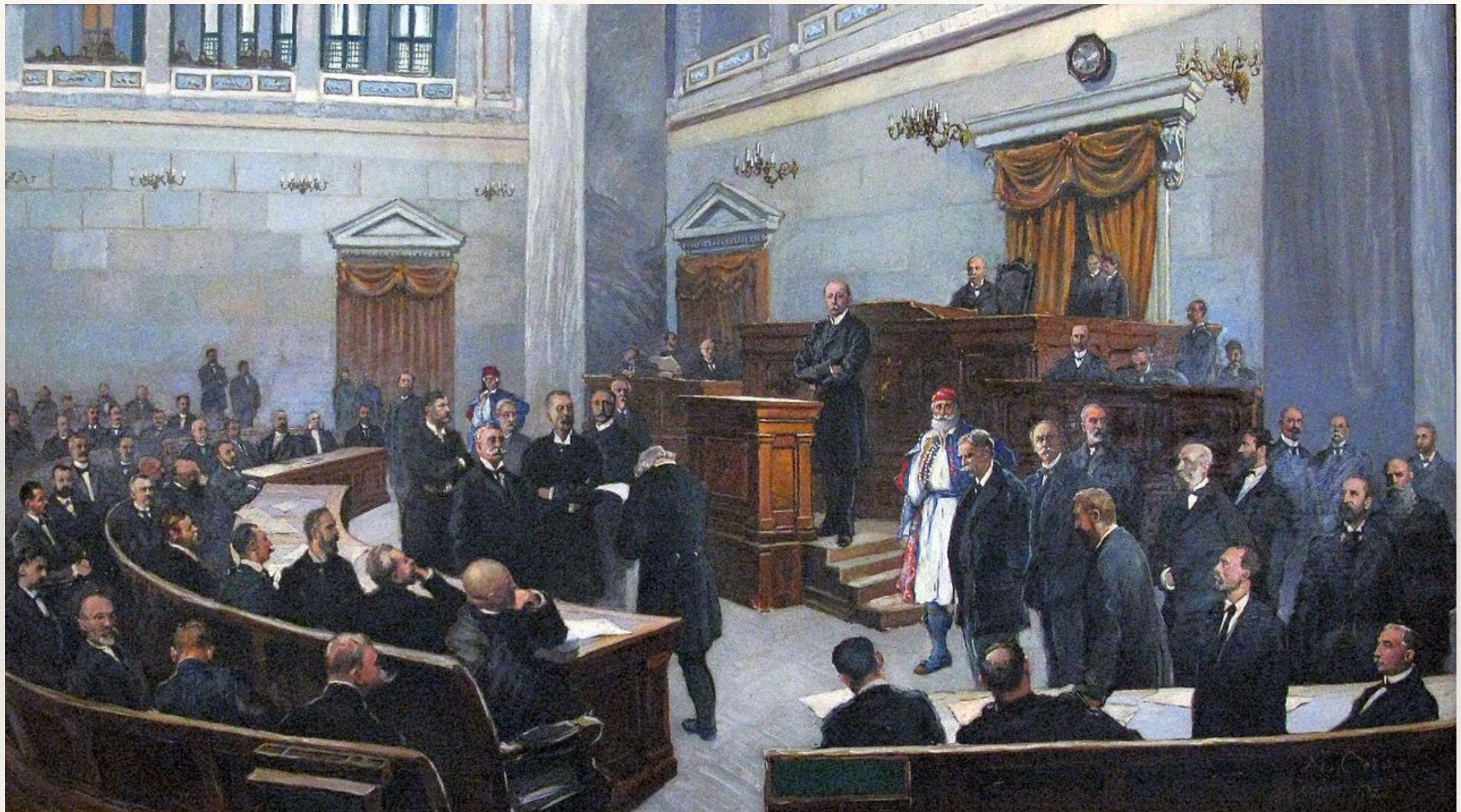
Ως υπουργός και πρωθυπουργός πολιτεύτηκε με μετριοπάθειά και σύνεση και δεν δίστασε να αναλάβει τολμηρές πρωτοβουλίες.

Το 1866 ξεπέρασε με επιτυχία το Κρητικό ζήτημα χωρίς η Ελλάδα να παρασυρθεί σε πόλεμο με την Τουρκία. Επιτυχία της διακυβέρνησής του θεωρείται η διευθέτηση των δανείων της ανεξαρτησίας το 1868 και η ειρηνική προσάρτηση της Θεσσαλίας και της νοτίου Ηπείρου (Άρτα).

Στο εσωτερικό της χώρας φρόντισε για τη διευθέτηση πολλών εσωτερικών προβλημάτων, οικονομικών και φορολογικών στην κατεύθυνση της ενίσχυσης της βιομηχανίας.

Ένα από τα πιο σημαντικά οικονομικά και κοινωνικά μέτρα που έλαβε ήταν η διανομή το 1871 2.650.000 στρεμμάτων γης (‘εθνικών γαιών’) στους ακτήμονες που τα καλλιεργούσαν. Επί κυβερνήσεως Κουμουνδούρου διευθετήθηκε το 1878 και το ζήτημα το δανείων της ανεξαρτησίας, και η Ελλάδα απέκτησε και πάλι πρόσβαση στις διεθνείς κεφαλαιαγορές, και υπογράφηκε το 1881 τη Συμφωνία της Κωνσταντινούπολης, με βάση την οποία παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα η Θεσσαλία και μέρος της περιοχής της Άρτας.

Τρικούπης και Δηλιγιάννης στη Βουλή

Ελαιογραφία του Νικολάου Ορλώφ, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο

Χαρίλαος Τρικούπης

Ο Χαρίλαος Τρικούπης (11 Ιουλίου 1832 - 30 Μαρτίου 1896) ήταν ο πιο σημαντικός ίσως Έλληνας πολιτικός του 19ου αιώνα. Γεννήθηκε στο Ναύπλιο.

Ξεκίνησε την πολιτική σταδιοδρομία του, καταπολεμώντας τις συνταγματικές παραβάσεις του βασιλέα Γεωργίου Α' και ζητώντας την εφαρμογή της αρχής της δεδηλωμένης, κάτι το οποίο επέτυχε το 1875. Κυριάρχησε στην πολιτική σκηνή της Ελλάδας επί 19 χρόνια, από το 1875 έως το 1894, και ανέλαβε τη θέση του πρωθυπουργού επτά συνολικά φορές. Κυβέρνησε τη χώρα για σχεδόν 10 χρόνια από τα 20 αυτής της περιόδου.

Επρόκειτο περί ενός πολιτικού που θεωρούσε τις μεταρρυθμίσεις στη λειτουργία του κράτους και του στρατού και την ενίσχυση της οικονομίας ως βασικές προϋποθέσεις για την υλοποίηση των κεντρικών εθνικών επιδιώξεων, όπως η μεγάλη ιδέα.

Επεδίωξε έναν ιδιαίτερα φιλόδοξο διοικητικό και οικονομικό μετασχηματισμό της Ελλάδας, ο οποίος όμως συνάντησε σημαντικά προβλήματα και εμπόδια λόγω των αδυναμιών της ελληνικής οικονομίας και του συντηρητικού πνεύματος της εποχής.

Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησής του προωθήθηκαν σημαντικές πολιτικές και διοικητικές μεταρρυθμίσεις, εντάθηκαν τα βήματα εκβιομηχάνισης της χώρας, έγιναν εγγειοβελτιωτικά έργα (αποξήρανση Κωπαΐδας) κατασκευάστηκαν σημαντικές μεταφορικές υποδομές (δρόμοι, σιδηρόδρομος, Ισθμός της Κορίνθου) και εκσυγχρονίστηκε ο στρατός και το ναυτικό.

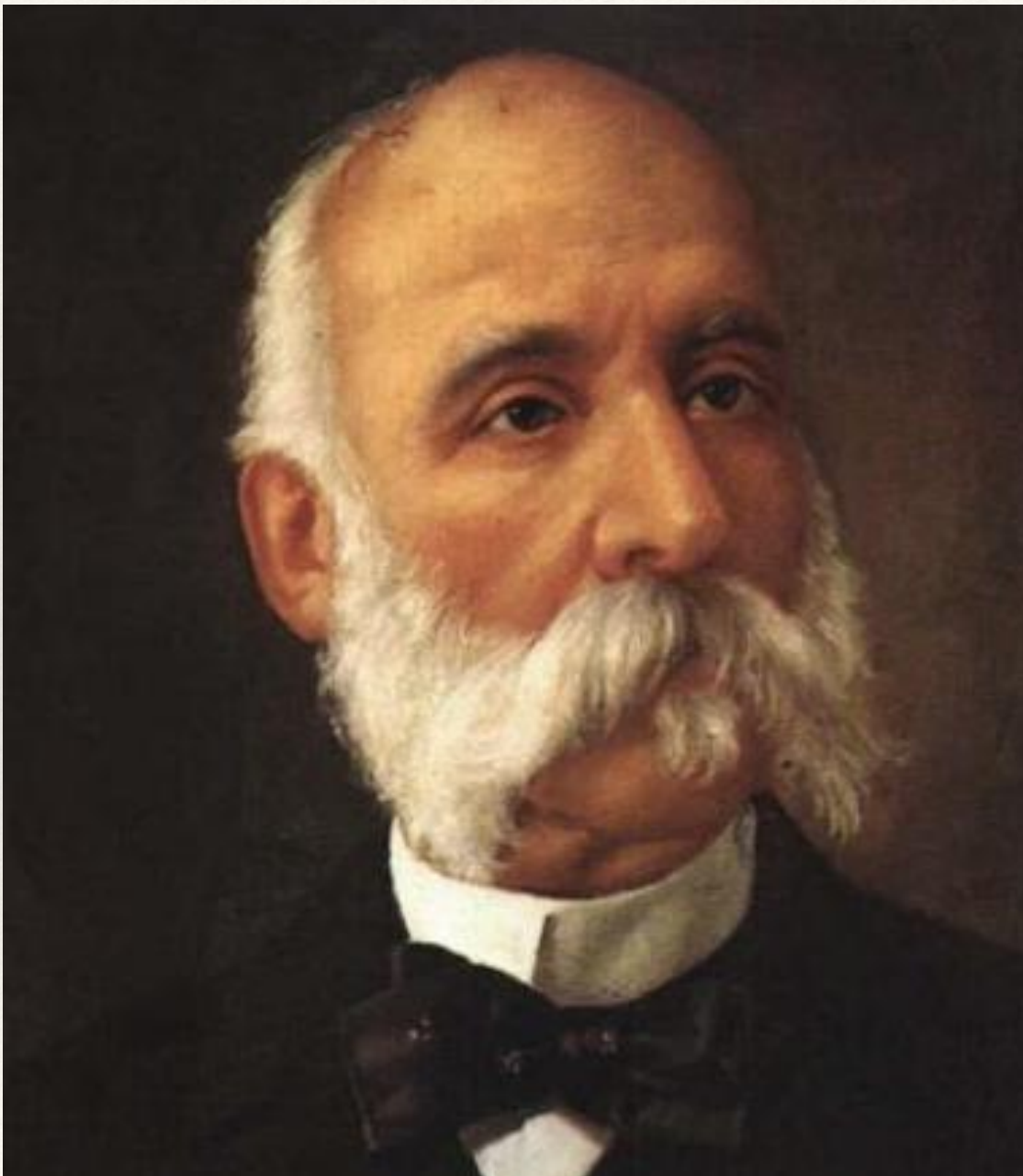
Ωστόσο, η μεγάλη αύξηση του εξωτερικού δανεισμού στην οποία στηρίχθηκε, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην τρίτη ελληνική πτώχευση το 1893. Πέθανε αυτοεξόριστος στις Κάννες, από επιπλοκές στα νεφρά και την καρδιά το 1896.

Τα Εγκαίνια του Ισθμού της Κορίνθου, 1893

Ελαιογραφία του Κωνσταντίνου Βολανάκη, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος

Θεόδωρος Δηλιγιάννης

Ο Θεόδωρος Δηλιγιάννης (Λαγκάδια Αρκαδίας, 19 Μαΐου 1824 ή 1820 - Αθήνα, 31 Μαΐου 1905) ήταν Έλληνας νομικός και πολιτικός, πληρεξούσιος, βουλευτής, υπουργός σε αρκετές κυβερνήσεις και πέντε φορές πρωθυπουργός της Ελλάδας.

Ο Δηλιγιάννης ήταν ο βασικός αντίπαλος του Χαριλάου Τρικούπη και εξαιρετικά δημοφιλής σε μεγάλο τμήμα του ελληνικού λαού. Ήταν εκφραστής της πελατειακής προσέγγισης στην πολιτική, είχε σαφή ροπή προς την δημαγωγία, και τον υποστήριζε μια ετερόκλητη συμμαχία δημοσίων υπαλλήλων (στην πλειοψηφία τους Πελοποννησίων) καθώς και διάφορα μικροαστικά και μεσαία στρώματα αγροτών, αυτο-απασχολούμενων και μικροεμπόρων.

Ο Δηλιγιάννης χρεώνεται σε μεγάλο βαθμό τον «ατυχή πόλεμο» του 1897 και τα επακόλουθά του, αλλά δεν πρέπει να παραγνωρίζονται οι προσπάθειές του στον τομέα της κοινωνικής νομοθεσίας και της προστασίας των οικονομικά ασθενέστερων.

Δολοφονήθηκε στις 31 Μαΐου 1905 στις σκάλες της Βουλής, από έναν άνθρωπο του υποκόσμου.

Μεταρρυθμίσεις και Μετασχηματισμοί, 1863-1898

Στα τριανταπέντε χρόνια μεταξύ του 1863 και του 1898, οι θεσμικές αλλαγές και οι μεταρρυθμίσεις σταδιακά αποκτούν δυναμική και οδηγούν τη χώρα σε σημαντικό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό μετασχηματισμό. Τα σημεία αναφοράς αυτού του μετασχηματισμού περιλαμβάνουν

1. Το Σύνταγμα του 1864
2. Την προσάρτηση των Επτανήσων, της Θεσσαλίας και μέρους της Ηπείρου
3. Τις νομισματικές μεταρρυθμίσεις,
4. Τη ρύθμιση των δανείων της ανεξαρτησίας,
5. Την επάνοδο της Ελλάδας στις διεθνείς χρηματαγορές,
6. Την καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης,
7. Την αγροτική μεταρρύθμιση,
8. Τα μεγάλα δημόσια έργα,
9. Την ανάπτυξη της βιομηχανίας και της ατμοκίνητης ναυτιλίας
10. Την επέκταση των ελληνικών επιχειρήσεων και τραπεζών στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.

Στα τέλη του 19ου αιώνα, και παρά την 'πτώχευση' του 1893 και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, το ελληνικό κράτος και η ελληνική οικονομία έχουν καλύψει ένα μέρος της διαφοράς από τις προηγμένες χώρες της Ευρώπης, λειτουργώντας πλέον ως σημαντικός εμπορικός και στρατηγικός εταίρος της Δύσης στη Νότια Βαλκανική. Είναι χαρακτηριστικό ότι λίγα χρόνια μετά την 'πτώχευση', το καλοκαίρι του 1896, η Αθήνα φιλοξένησε τους πρώτους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες με μεγάλη επιτυχία.

Το Σύνταγμα του 1864

Το Σύνταγμα του 1864, προϊόν της «Β' εν Αθήναις Εθνικής των Ελλήνων Συνελεύσεως» που ακολούθησε τη λαϊκή εξέγερση και την αναρρίχηση στο θρόνο του Γεωργίου Α', περιλάμβανε 110 άρθρα, ήταν επηρεασμένο από τα συντάγματα του Βελγίου (1831) και της Δανίας (1849) και έμελλε να ισχύσει (με τις αναθεωρήσεις του 1911 και του 1952 και κάποια διαλείμματα) για περισσότερα από εκατό χρόνια.

Το σημαντικότερο χαρακτηριστικό του νέου καταστατικού χάρτη της χώρας ήταν ότι επανέφερε την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας του Συντάγματος της Τροιζήνας του 1827 και διείπετο από τη δημοκρατική και όχι τη μοναρχική αρχή, δηλαδή αναγνωριζόταν πλέον το έθνος, ο ελληνικός λαός, και όχι ο μονάρχης, ως πηγή και φορέας της κρατικής εξουσίας.

Ακόμη, καθιέρωσε, μεταξύ άλλων, την αρχή της άμεσης, καθολικής και μυστικής ψηφοφορίας η οποία θα διεξήγετο και θα διενεργείτο ταυτοχρόνως σε όλη την επικράτεια, το σύστημα της μιας (μονήρους) Βουλής τετραετούς θητείας, τα δικαιώματα του συνέρχεσθαι και του συνετairίζεσθαι, ενώ κατήργησε τη Γερουσία.

Παραλλήλως, υιοθέτησε αρκετές από τις διατάξεις του Συντάγματος του 1844, προέβλεψε, όμως, επιπλέον, τη δυνατότητα σύστασης από τη Βουλή «εξεταστικών των πραγμάτων επιτροπών». Επίσης, ο βασιλιάς διατήρησε το δικαίωμα να συγκαλεί τακτικώς και εκτάκτως τη Βουλή όπως και να τη διαλύει κατά την κρίση του, αλλά το περί διαλύσεως Διάταγμα έπρεπε να είναι προσυπογεγραμμένο από το Υπουργικό Συμβούλιο.

Τέλος, παρά το γεγονός ότι η πρόταση για υποχρέωση του στέμματος «όπως λαμβάνη τους υπουργούς εκ των Βουλών» απορρίφθηκε κατά πλειοψηφία, η κατοχύρωση του δημοκρατικού χαρακτήρα του νέου πολιτεύματος, πέραν της καθιέρωσης για πρώτη φορά των δικαιωμάτων που ήδη αναφέρθηκαν, δεν άργησε να εκδηλωθεί, με την καθιέρωση της αρχής της 'δεδηλωμένης', το 1875.

Εδαφικές Επεκτάσεις και η Μεγάλη Ιδέα, 1863-1898

Επιπλέον, στην περίοδο αυτή το ελληνικό κράτος επεκτάθηκε γεωγραφικά, βασιζόμενο και στη συμβολή των Προστάτιδων Δυνάμεων.

Το 1864 οι Άγγλοι παραχώρησαν στην Ελλάδα τα Επτάνησα, όπως είχαν υποσχεθεί, ως δώρο για το νέο βασιλιά. Επρόκειτο για την πρώτη εδαφική επέκταση του ελληνικού βασιλείου. Κατά την Βασιλεία του Γεωργίου επρόκειτο να ακολουθήσουν και άλλες, και να διπλασιασθεί σχεδόν τόσο το έδαφος όσο και ο πληθυσμός της Ελλάδας.

Το 1881, μετά από διαπραγματεύσεις που έγιναν σε εφαρμογή της Συνθήκης του Βερολίνου του 1878, προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα η Θεσσαλία και η περιοχή της Άρτας και έτσι συντελέσθηκε η δεύτερη σημαντική εδαφική επέκταση του Ελληνικού Βασιλείου. Η Συνθήκη του Βερολίνου τροποποίησε τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου η οποία είχε υπογραφεί μετά τη νίκη της Ρωσίας στο Ρωσο-Τουρκικό πόλεμο του 1877-78, και η οποία προέβλεπε τη δημιουργία της Μεγάλης Βουλγαρίας. Με τη συνθήκη του Βερολίνου που συνομολογήθηκε λόγω των αντιδράσεων των υπολοίπων ευρωπαϊκών δυνάμεων, και κυρίως της Βρετανίας, τα εδαφικά κέρδη της Βουλγαρίας περιορίστηκαν, ενώ προβλεπόταν και η ανεξαρτησία της Ρουμανίας, της Σερβίας και του Μαυροβουνίου. Η Ελλάδα είχε αντιδράσει και αυτή στη δημιουργία της Μεγάλης Βουλγαρίας με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου. Το άρθρο 24 της Συνθήκης του Βερολίνου προέβλεπε νέα χάραξη των ελληνοτουρκικών συνόρων και με βάση αυτό προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα το 1881 η Θεσσαλία και η περιοχή της Άρτας.

Ωστόσο, αυτά τα εδαφικά κέρδη θεωρήθηκαν δευτερεύοντα σε σχέση με τη Μεγάλη Ιδέα. Για παράδειγμα, το Κρητικό ζήτημα πυροδοτούσε συνεχώς τα εθνικιστικά αισθήματα των Ελλήνων και πίεζε ιδιαίτερα τις ελληνικές κυβερνήσεις, καθώς οι Κρήτες επαναστατούσαν σχεδόν αδιάκοπα κατά των οθωμανικών αρχών.

Η Ελληνική Αντιπροσωπεία στη Σύνοδο του Βερολίνου 1878

Εξωτερικός Δάνεισμος και 'Πτώχευση'

Μεταξύ 1879 και 1893 η χώρα είχε πιο εύκολη πρόσβαση στον εξωτερικό δανεισμό, λόγω της ρύθμισης των δανείων της ανεξαρτησίας και των ευνοϊκών συνθηκών στις διεθνείς κεφαλαιαγορές.

Οι διαπραγματεύσεις με τους πιστωτές αναφορικά με τα δάνεια της ανεξαρτησίας είχαν ξαναρχίσει μετά τη μεταπολίτευση του 1863, αλλά απέδωσαν καρπούς μόλις το Σεπτέμβριο του 1878, όταν η κυβέρνηση Κουμουνδούρου ήρθε σε συμβιβασμό με τους κεφαλαιούχους.

Στην περίοδο μετά το 1878 ο εξωτερικός δανεισμός ανέβηκε υπέρμετρα, τόσο για τη χρηματοδότηση των επενδύσεων για τη βελτίωση των υποδομών, όσο και για τη χρηματοδότηση των αμυντικών δαπανών, των εδαφικών επεκτάσεων, της εξυπηρέτησης του συσσωρευμένου χρέους και των καταναλωτικών ελλειμμάτων του δημοσίου.

Έτσι, η χώρα σταδιακά οδηγήθηκε στη συσσώρευση υψηλού εξωτερικού χρέους και τελικά στην 'πτώχευση' του 1893.

Ο Πόλεμος του 1897 και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος

Το 1897, η Ελλάδα υπέστη μία μεγάλη ήττα στον 'ατυχή' Ελληνοτουρκικό πόλεμο τον οποίο προκάλεσε.

Η στρατιωτική ήττα της Ελλάδας θεωρήθηκε μεγάλη εθνική ταπείνωση και, σε συνδυασμό με την 'πτώχευση' του 1893 συνέβαλε στην επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου το 1898, προκειμένου να επέλθει δημοσιονομική εξυγίανση και να μπορέσει η Ελλάδα να αποπληρώσει τα εξωτερικά της χρέη.

Ωστόσο, η βρετανική προστασία εξασφάλισε και πάλι ότι η ελληνική επικράτεια παρέμεινε άθικτη, ακόμα και μετά την ήττα του 1897, ενώ η Κρήτη έγινε αυτόνομη το 1898, υπό τον πρίγκηπα Γεώργιο της Ελλάδας, δευτερότοκο γιο του Βασιλέα Γεωργίου Α'.

Συμπερασματικά, στα τέλη του 19ου αιώνα, και παρά την 'πτώχευση' του 1893, την 'ήττα' του 1897 και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, το ελληνικό κράτος και η ελληνική οικονομία έχουν καλύψει ένα μέρος της διαφοράς από τις προηγμένες χώρες της Ευρώπης, λειτουργώντας πλέον ως σημαντικός εμπορικός και στρατηγικός εταίρος της Δύσης στη Νότια Βαλκανική.

Είναι χαρακτηριστικό ότι λίγα χρόνια μετά την 'πτώχευση', το καλοκαίρι του 1896, η Αθήνα φιλοξένησε τους πρώτους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες με μεγάλη επιτυχία.

Νομισματικές και Δημοσιονομικές Εξελίξεις, 1863-1898

Η περίοδος 1863-1898 χαρακτηρίστηκε από μεγάλη δημοσιονομική και νομισματική αστάθεια. Κύρια αιτία της δημοσιονομικής και νομισματικής αστάθειας ήταν η αναγκαιότητα για μεγάλες περιοδικές αυξήσεις των στρατιωτικών δαπανών.

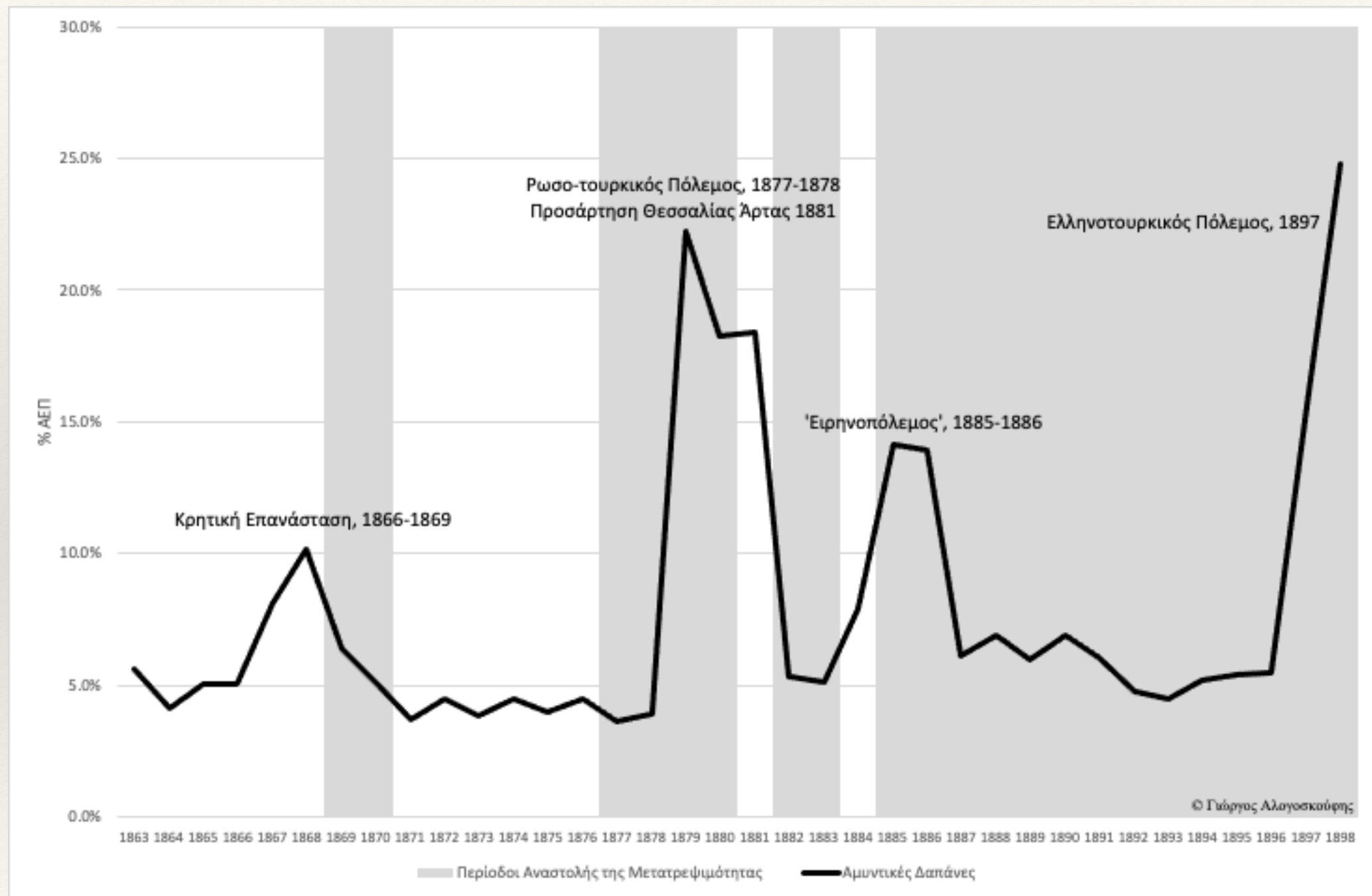
Η Ελλάδα προσπάθησε ανεπιτυχώς να συμμετάσχει στη Λατινική Νομισματική Ένωση, η οποία δημιουργήθηκε το 1865, όταν η Γαλλία, το Βέλγιο, η Ιταλία και η Ελβετία συμφώνησαν να συνεργασθούν για να διατηρήσουν το διμεταλλικό νομισματικό τους σύστημα.

Όμως, τα μεγάλα δημοσιονομικά προβλήματα, λόγω της αύξησης των στρατιωτικών δαπανών μετά την επανάσταση της Κρήτης, οδήγησαν σε διετή παύση της μετατρεψιμότητας της δραχμής το 1868 και σε υπέρμετρη νομισματική επέκταση. Η μετατρεψιμότητα επανήλθε το 1870, αλλά η προετοιμασία για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Λατινική Νομισματική Ένωση καθυστέρησε, με συνέπεια να την προλάβουν, αφενός η κατάρρευση του διμεταλλισμού, και αφετέρου, νέες πολεμικές περιπέτειες, που οδήγησαν σε μονιμότερη αναστολή της μετατρεψιμότητας της δραχμής.

Μετά το Ρωσο-Τουρκικό πόλεμο του 1877 και την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου, η Ελλάδα χρειάστηκε να αυξήσει τις δημόσιες δαπάνες για την ενσωμάτωση των δύο νέων αυτών περιφερειών. Ως εκ τούτου, παρέμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα στο καθεστώς της αναγκαστικής κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων, ένα καθεστώς που επέτρεπε μεν την πιο άνετη χρηματοδότηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, με κόστος όμως τη νομισματική αστάθεια και τις έντονες πληθωριστικές πιέσεις.

Κάτω από τις συνθήκες αυτές, η δραχμή δεν μπόρεσε να μετάσχει ούτε στον κανόνα χρυσού, που επικράτησε διεθνώς μετά την κατάρρευση του διμεταλλισμού το 1879. Παρά τη βούληση των ελληνικών κυβερνήσεων, η έγκαιρη ενσωμάτωση της δραχμής στο σύστημα αυτό στάθηκε αδύνατη. Η προσπάθεια επαναφοράς της μετατρεψιμότητας το 1885 απέτυχε και πάλι λόγω των μεγάλων δημοσιονομικών ελλειμμάτων που προκάλεσε η επιστράτευση ('ειρηνοπόλεμος').

Αυξήσεις των Αμυντικών Δαπανών και Αναστολές της Μετατρεψιμότητας της Δραχμής, 1863-1898

Γιώργος Αλογοσκούφης, *Ιστορικοί Κύκλοι της Ελληνικής Οικονομίας*, Εκδόσεις Gutenberg, 2021

Τα Προβλήματα του Διμεταλλισμού και η Λατινική Νομισματική Ένωση

Οι μεγάλες ανακαλύψεις χρυσού στη Ρωσία, την Καλιφόρνια και την Αυστραλία, κατά τις δεκαετίες του 1850 και 1860, μείωσαν την τιμή αγοράς του χρυσού σε σχέση με του αργύρου. Συνέπεια των μεταβολών αυτών ήταν να σημειωθεί εισροή χρυσού και εκροή αργύρου. Τα αργυρά νομίσματα άρχισαν να σπανίζουν, αφού η εσωτερική τους αξία (τιμή του περιεχομένου αργύρου) ξεπερνούσε την ονομαστική αξία τους. Έτσι λιώνονταν, με σκοπό να πουληθούν ως μέταλλο. Η έλλειψη αργυρών νομισμάτων προκάλεσε μεγάλες δυσχέρειες στις συναλλαγές.

Για να αντιμετωπίσουν την κατάσταση αυτή, το 1865, η Γαλλία, το Βέλγιο, η Ιταλία και η Ελβετία συμφώνησαν να συνεργασθούν για να διατηρήσουν το διμεταλλικό σύστημα. Για το σκοπό αυτό, αποφάσισαν στις 23 Δεκεμβρίου 1865 στο Παρίσι την από κοινού ίδρυση της Λατινικής Νομισματικής Ένωσης (ΛΝΕ). Ως επίσημη αναλογία τιμής των δύο μετάλλων ελήφθη το 15½ προς 1, και το γαλλικό φράγκο αποτέλεσε την κοινή νομισματική μονάδα. Το γαλλικό φράγκο κυκλοφόρησε σε χρυσά νομίσματα των 5, 10, 20, 50 και 100 φράγκων και σε αργυρά πεντόφραγκα νομίσματα. Με τα νομίσματα αυτά, μπορούσαν να γίνουν πληρωμές σε απεριόριστη ποσότητα. Η Τράπεζα της Γαλλίας διατηρούσε μεγάλα αποθέματα σε μεταλλικό (κυρίως σε άργυρο), ανταλλάσσοντας κατά το δοκούν τα τραπεζογραμμάτια είτε με χρυσό είτε με άργυρο, και λειτουργούσε ως «δανειστής ύστατης προσφυγής» για τις άλλες κεντρικές τράπεζες. Οι νομισματικές αρχές κάθε χώρας ήταν υποχρεωμένες να εκδίδουν χρυσά και αργυρά νομίσματα ίσου βάρους και βαθμού καθαρότητας στη σταθερή αναλογία 15½ προς 1. Τα χρυσά και αργυρά νομίσματα των υπόλοιπων χωρών της Ένωσης ήταν αποδεκτά αρχικά μόνον από τα Δημόσια Ταμεία της κάθε χώρας-μέλους, ενώ με μεταγενέστερη σύμβαση (Νοέμβριος 1885) έγιναν αποδεκτά και στις ιδιωτικές συναλλαγές.

Κόπηκαν, επίσης, αργυρά κέρματα των 2, 1, και 0,5 φράγκων, χαμηλής περιεκτικότητας σε άργυρο και μειωμένης, συνεπώς, αγοραστικής αξίας. Ήταν αποδεκτά από τα Δημόσια Ταμεία των άλλων χωρών-μελών για πληρωμές μόνο μέχρι το ποσό των 100 φράγκων. Η συμφωνία κοπής νομισματικών κερμάτων που περιείχαν λιγότερο άργυρο από την ονομαστική τους αξία, σταμάτησε το λιώσιμο των νομισμάτων και εμπόδισε την εκροή αργύρου. Κάθε χώρα-μέλος είχε την υποχρέωση να κόβει νομίσματα και κέρματα ίδιου τύπου. Ίσχυε, επίσης, περιορισμός στην ποσότητα κοπής των αργυρών κερμάτων. Αυτά δεν έπρεπε να ξεπερνούν τα 6 φράγκα ανά κάτοικο.

Πως Λειτουργούσε η Λατινική Νομισματική Ένωση

Η ΛΝΕ ήταν μια λέσχη νομισματικής σταθερότητας στην οποία συμμετείχε ένας εξαιρετικά περιορισμένος αριθμός χωρών με στενούς γεωγραφικούς, ιστορικούς και εμπορικούς δεσμούς.

Βασιζόταν στην κυκλοφορία μεταλλικών νομισμάτων και επέβαλε σταθερές ισοτιμίες. Κοινό νόμισμα, που να επιτελεί τις λειτουργίες του χρήματος, δεν υπήρχε. Αν και το γαλλικό φράγκο ήταν το διεθνές αποθεματικό μέσο, επιτρεπόταν η παράλληλη κυκλοφορία όλων των εθνικών νομισμάτων στις εγχώριες συναλλαγές. Δεν υπήρχε εξάλλου μια κεντρική νομισματική αρχή, ούτε καμία συμφωνία για το μέγεθος της έκδοσης τραπεζογραμμάτων από κάθε χώρα-μέλος. Ο έλεγχος της προσφοράς χρήματος παρέμενε στις εθνικές νομισματικές αρχές.

Η μόνη συμφωνία αφορούσε το εκδοτικό προνόμιο των νομισμάτων χαμηλών υποδιαϊρέσεων και ο μόνος νομισματικός περιορισμός ήταν το υφιστάμενο απόθεμα σε μεταλλικό.

Ενώ η συμμετοχή στη ΛΝΕ απαιτούσε αυστηρή νομισματική πειθαρχία, αυτή δεν επιχειρήθηκε να εξασφαλιστεί μέσω ενός θεσμικού πλαισίου που να επιβάλλει αυστηρά κριτήρια στη δημοσιονομική διαχείριση.

Την ίδια εποχή, οι υπόλοιπες Ευρωπαϊκές χώρες, όπως η Γερμανία, η Ολλανδία και οι Σκανδιναβικές χώρες, διατήρησαν το νομισματικό σύστημα του αργύρου, ενώ η Ρωσία, η Αυστρία και η Ουγγαρία παρέμεναν σε καθεστώς χαρτονομίσματος. Μόνον η Μεγάλη Βρετανία ήταν *de jure* σε έναν κανόνα χρυσού από το 1821, όταν η Τράπεζα της Αγγλίας υποχρεώθηκε με νόμο να ανταλλάσσει τα τραπεζογραμμάτιά της σε χρυσά νομίσματα, με σκοπό την αποφυγή της ενθάρρυνσης των πληθωριστικών πιέσεων, και *de facto* σε έναν κανόνα χρυσού από το 1717, όταν ο Sir Isaac Newton, ο διευθυντής του Νομισματοκοπείου, έθεσε την τιμή του αργύρου σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο σε σχέση με τη διεθνή αγοραία τιμή του, με αποτέλεσμα την απόσυρση των αργυρών νομισμάτων από την κυκλοφορία.

Η Ελλάδα και η Λατινική Νομισματική Ένωση

Μία από τις πρώτες μεταρρυθμίσεις που χρειάστηκε να γίνουν μετά την ανάληψη της Βασιλείας από τον Γεώργιο Α' ήταν μια νέα νομισματική μεταρρύθμιση.

Η ανάγκη αναμόρφωσης του ελληνικού νομισματικού συστήματος έγινε επιτακτική μετά την εγκατάλειψη από την Ισπανία του νομισματικού συστήματος του διστήλου και την ευρύτατη κυκλοφορία φθαρμένων ξένων νομισμάτων στην ελληνική χρηματαγορά. Οι συναλλαγές την εποχή αυτή γίνονταν σε νόμισμα ευθέως μετατρέψιμο σε πολύτιμο μέταλλο και επομένως, η Ελλάδα θα έπρεπε να υιοθετήσει ένα νομισματικό σύστημα αποδεκτό και από άλλα κράτη.

Το τέλος της δραχμής του Όθωνα συμπίπτει χρονικά με την ενθρόνιση του νέου βασιλέα Γεωργίου του Α'. Με το νόμο της 10ης Απριλίου 1867 *Περί Νομισματικού Συστήματος*, η Ελλάδα υπέγραψε τη συμφωνία της Λατινικής Ένωσης, αποδεχόμενη την αρχή του διμεταλλισμού και την ταύτιση της χρυσής δραχμής με το χρυσό φράγκο. Σύμφωνα με το άρθρο 23, η κοπή των νέων δραχμών επιτρεπόταν αμέσως μετά τη δημοσίευση του νόμου. Η έναρξη του νέου συστήματος ορίστηκε για την 1η Ιανουαρίου 1869.

Ωστόσο, η επιβολή της αναγκαστικής κυκλοφορίας το Δεκέμβριο του 1868 αφενός και οι ελλιπείς κοπές της νέας δραχμής αφετέρου ανέβαλαν την εφαρμογή του νομισματικού συστήματος της Λατινικής Ένωσης. Η υιοθέτηση του νέου νομισματικού συστήματος έγινε πολύ αργότερα, μόλις το Νοέμβριο του 1882, και ήταν βραχύβια.

Η Κρίση του 1868 και η Αναγκαστική Νομισματική Κυκλοφορία

Το Δεκέμβριο του 1868, η νομισματική επέκταση συνδέθηκε άμεσα με τα δημοσιονομικά προβλήματα της χώρας και σχεδόν για δύο χρόνια επιβλήθηκε το καθεστώς της αναγκαστικής κυκλοφορίας. Η επανάσταση της Κρήτης, που ήταν υπό τουρκική κατοχή μέχρι το 1899, προκάλεσε απότομη αύξηση των αμυντικών δαπανών της χώρας και επιβάρυνε σημαντικά το δημόσιο προϋπολογισμό. Η προσφυγή σε εξωτερικό δανεισμό δεν ήταν δυνατή εξαιτίας της αδυναμίας αποπληρωμής του χρέους των ετών της απελευθέρωσης. Έτσι, η κυβέρνηση προσπάθησε να καλύψει το δημοσιονομικό έλλειμμα δανειζόμενη από το κοινό. Η προσπάθεια, όμως, κατέληξε σε αποτυχία.

Υπό την πίεση των επειγουσών πολεμικών αναγκών, η κυβέρνηση Βούλγαρη κήρυξε το Δεκέμβριο την αναστολή της μετατρεψιμότητας του νομίσματος και επέβαλε το καθεστώς της αναγκαστικής κυκλοφορίας.

Αξίζει να σημειωθεί ότι η Εθνική Τράπεζα ήταν απρόθυμη να χρηματοδοτήσει το δημοσιονομικό έλλειμμα με έκδοση νέου χρήματος. Ωστόσο, οι επείγουσες ταμιακές ανάγκες ώθησαν την κυβέρνηση να απειλήσει την Τράπεζα με αφαίρεση του αποκλειστικού εκδοτικού προνομίου. Πράγματι, η κυβέρνηση με το διάταγμα της 23ης Δεκεμβρίου 1868, ανακοίνωσε ότι επρόκειτο να εκδώσει χαρτονόμισμα. Το αποτέλεσμα ήταν η σωρηδόν επιστροφή στην Τράπεζα των τραπεζογραμματίων της προς εξαργύρωση. Η επίθεση στα μεταλλικά αποθέματά της την εξανάγκασε να υποχωρήσει, αναστέλλοντας τη μετατρεψιμότητα του νομίσματος και κηρύσσοντας την αναγκαστική κυκλοφορία. Δάνεισε στην κυβέρνηση 4 εκ. δραχμές σε μεταλλικό και 10 εκ. δραχμές σε τραπεζογραμμάτια, και εξέδωσε χαρτονόμισμα μέχρι το ανώτατο επιτρεπόμενο όριο των 36 εκ. δραχμών.

Μετά την κατάπαυση των εχθροπραξιών τον Απρίλιο του 1869, η κυβέρνηση ανακοίνωσε την άσκηση αντιπληθωριστικής πολιτικής με στόχο την επαναφορά της μετατρεψιμότητας (διάταγμα της 8ης Απριλίου 1869). Πράγματι, τα έσοδα από τη νομισματική επέκταση (seigniorage) μειώθηκαν από 11% του συνόλου των φορολογικών εσόδων το 1869 σε 0,02% το 1870. Αντίθετα, οι υπόλοιποι συμβατικοί φόροι αυξήθηκαν. Για παράδειγμα, ενώ ο φόρος εισοδήματος μειώθηκε από 38,7% το 1868 σε 31% το 1869, το 1870 αυξήθηκε σε 37%. Τον Ιούλιο του 1870, η χώρα επανήλθε στο διμεταλλικό νομισματικό σύστημα.

Χαρτονόμισμα 500 Δραχμών του 1872

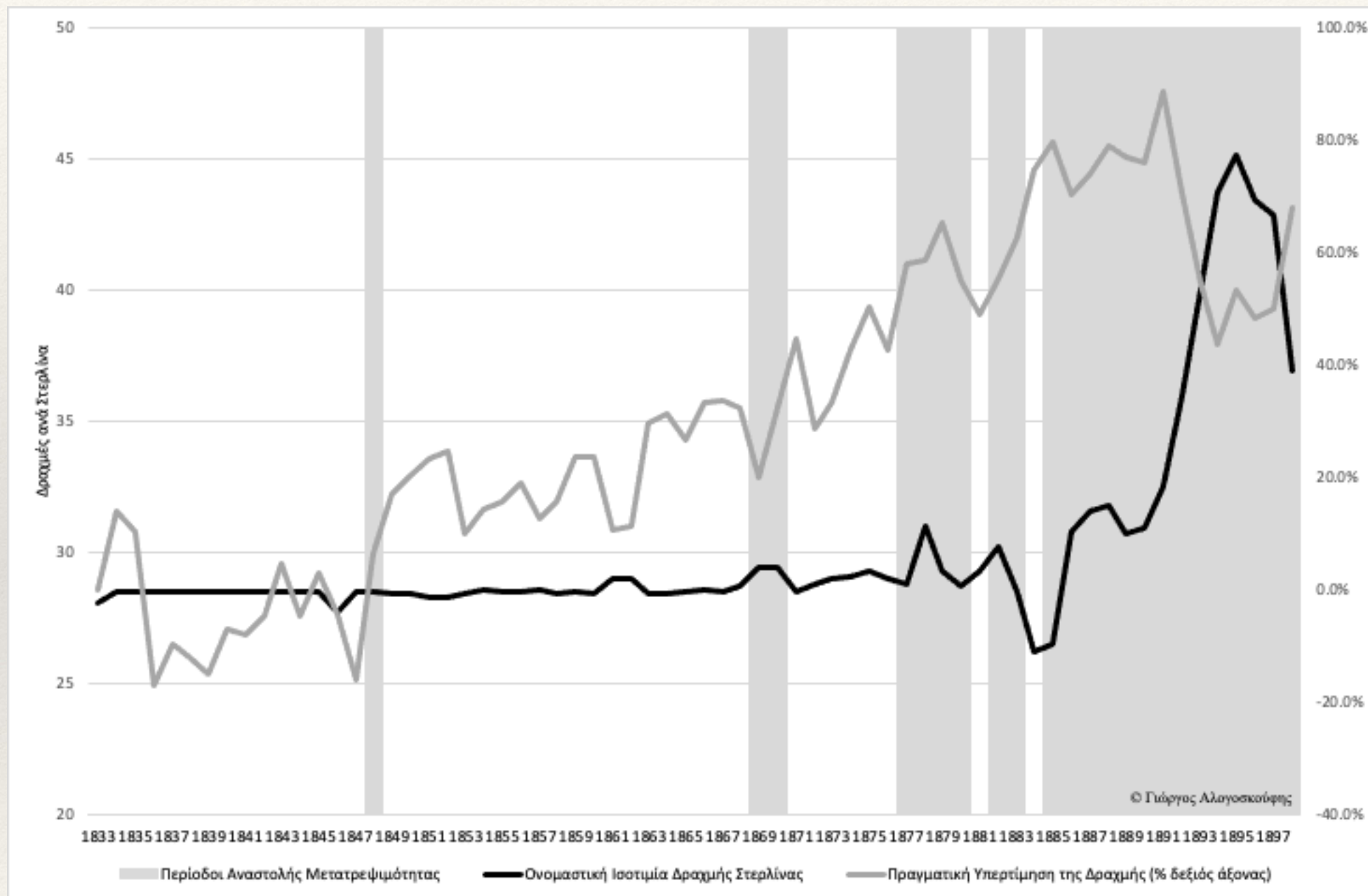
Η Ελλάδα και ο Κανόνας Χρυσού

Η μετατρεψιμότητα επανήλθε το 1870, αλλά η προετοιμασία για τη συμμετοχή της Ελλάδας στην Λατινική Νομισματική Ένωση καθυστέρησε, με συνέπεια να την προλάβουν, αφενός η κατάργηση του διμεταλλισμού, και αφετέρου, νέες πολεμικές περιπέτειες, που οδήγησαν σε μονιμότερη αναστολή της μετατρεψιμότητας της δραχμής.

Το 1877 κηρύχθηκε πόλεμος μεταξύ Ρωσίας και Τουρκίας. Ο πόλεμος αυτός έδωσε στην Ελλάδα την ευκαιρία να προσαρτήσει τη Θεσσαλία και μέρος της Ηπείρου. Από την άλλη όμως, οδήγησε σε αύξηση των αμυντικών και γενικότερα των δημοσίων δαπανών. Εξαιτίας των υψηλών αμυντικών δαπανών και της εκτέλεσης μεγάλων δημοσίων έργων για τον εκσυγχρονισμό της χώρας και την ενσωμάτωση των νέων περιοχών, η χώρα αντιμετώπισε μετά το 1877 αυξημένα δημοσιονομικά προβλήματα. Τα προβλήματα αυτά επιδεινώθηκαν από τις δαπάνες εξυπηρέτησης του δημόσιου εξωτερικού χρέους και σταδιακά απέκτησαν εκρηκτικές διαστάσεις. Η Ελλάδα παρέμεινε για μεγάλο χρονικό διάστημα στο καθεστώς της αναγκαστικής κυκλοφορίας τραπεζογραμματίων, ένα καθεστώς που επέτρεπε την πιο άνετη χρηματοδότηση των ελλειμμάτων, με αντάλλαγμα όμως τη νομισματική αστάθεια και τις έντονες πληθωριστικές πιέσεις.

Κάτω από τις συνθήκες αυτές, η δραχμή δεν μπόρεσε να μετάσχει στον κανόνα χρυσού, που επικράτησε διεθνώς μετά την κατάργηση του διμεταλλισμού. Ο διεθνής κανόνας χρυσού επικράτησε μετά την υιοθέτησή του από τη Γερμανία και τη σταδιακή μετατροπή του συστήματος της Λατινικής Νομισματικής Ένωσης από διμεταλλικό σε οιονεί κανόνα χρυσού. Ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του 1870 οι πιο σημαντικές ευρωπαϊκές οικονομίες είχαν υιοθετήσει τον κανόνα χρυσού, ενώ στο τέλος της δεκαετίας τον υιοθέτησαν επίσημα και οι Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής. Παρά τις προσπάθειες των ελληνικών νομισματικών αρχών, η ενσωμάτωση της δραχμής στο σύστημα αυτό στάθηκε αδύνατη. Η προσπάθεια επαναφοράς της μετατρεψιμότητας το 1885 απέτυχε λόγω των μεγάλων δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Η χώρα σταδιακά οδηγήθηκε στην πτώχευση και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου.

Η Ισοτιμία Δραχμής και Βρετανικής Στερλίνας, 1833-1898

Γιώργος Αλογοσκούφης, *Ιστορικοί Κύκλοι της Ελληνικής Οικονομίας*, Εκδόσεις Gutenberg, 2021

Εξωτερικός Δανεισμός και Πτώχευση του 1893

Η κυβέρνηση Κουμουνδούρου, βρίσκοντας πρόσφορο έδαφος στις διεθνείς κεφαλαιαγορές και στη διεθνή πολιτική σκηνή, πέτυχε το 1878 την υπογραφή συμφωνίας για τη ρύθμιση των δανείων της Ανεξαρτησίας. Ο αποκλεισμός της Ελλάδας από τις διεθνείς χρηματαγορές έπαψε να υφίσταται, απελευθερώνοντας έτσι την εισροή ξένων κεφαλαίων.

Ωστόσο, η προσπάθεια επαναφοράς της μετατρεψιμότητας το 1885 απέτυχε λόγω των μεγάλων δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Κύρια χαρακτηριστικά γνωρίσματα της περιόδου 1886-1897 είναι τα μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα, οι υψηλές δαπάνες για την αποπληρωμή των τόκων του αυξανόμενου εξωτερικού χρέους, οι μεγάλες εκροές συναλλαγματικών διαθεσίμων και η έντονη υποτίμηση της δραχμής ως προς το γαλλικό φράγκο. Η έκδοση, όμως, νέου χαρτονομίσματος δεν συνεισέφερε σε ικανοποιητικό βαθμό στην κάλυψη των ελλειμμάτων. Η αύξηση των εσόδων μέσω της αύξησης της νομισματικής κυκλοφορίας ήταν μέτρια. Από το 1886 μέχρι το 1897, τα έσοδα αυτού του είδους της φορολογίας αποτέλεσαν κατά μέσο όρο μόνο το 3% των συνολικών δημοσίων δαπανών και σε καμμία χρονιά δεν ξεπέρασαν το 14%.

Οι κυβερνήσεις του Τρικούπη στηρίχθηκαν σε εκτεταμένο εξωτερικό δανεισμό για την κάλυψη των δημοσιονομικών ελλειμμάτων, καθώς οι συνθήκες στις διεθνείς κεφαλαιαγορές ήταν ευνοϊκές, ιδιαίτερα μετά το διακανονισμό των δανείων της ανεξαρτησίας το 1879. Το αποτέλεσμα αυτής της επιλογής ήταν η δραματική αύξηση των δαπανών εξυπηρέτησης του δημόσιου χρέους. Οι δαπάνες για τόκους αυξήθηκαν από 8 εκ. δραχμές το 1877, σε 31 εκ. δραχμές το 1885 και σε 38 εκ. δραχμές το 1891.

Ο εκτεταμένος εξωτερικός δανεισμός, τα περιορισμένα φορολογικά έσοδα και τα επίμονα δημοσιονομικά ελλείμματα οδήγησαν τελικά σε αδυναμία της κυβέρνησης να εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της προς το εξωτερικό. Η αξιοπιστία του κράτους άρχισε να κλονίζεται ήδη από το 1890. Η επικείμενη πτώχευση της Πορτογαλίας στην Ευρώπη και της Αργεντινής στην Νότιο Αμερική, καθώς και η κρίση του δολαρίου, θορύβησαν τους ξένους πιστωτές, που μέχρι τότε παρείχαν αφειδώς δάνεια χωρίς εγγυήσεις και με μικρό επιτόκιο σε αναπτυσσόμενες οικονομίες όπως η Ελλάδα. Μετά από ανεπιτυχείς προσπάθειες σύναψης νέων δανείων με ανεκτούς όρους, στα τέλη του 1893 η Ελλάδα μείωσε μονομερώς στο 30% τις δαπάνες πληρωμής τόκων του εξωτερικού χρέους και ανέστειλε την πληρωμή των χρεωλυσίων. της 'χρεωκοπίας' από τον Χαρίλαο Τρικούπη προκάλεσε έντονες αντιδράσεις τόσο στο εσωτερικό της χώρας όσο και στο εξωτερικό. Επρόκειτο για την τρίτη κατά σειρά 'πτώχευση' στην ιστορία της νεώτερης Ελλάδας, μετά από εκείνες του 1826 και του 1843.

Ο Εξωτερικός Δανεισμός 1879-1898

Δάνεια		Παρατηρήσεις
1. Ιαν. 1879	60 εκ. χρυσά γαλλικά φράγκα, 6%, 40 έτη	Οριστικός διακανονισμός για τα δάνεια του 1824-25. Συμφωνήθηκε το δάνειο να χρησιμοποιηθεί για την επανάληψη της μετατρεψιμότητας, αλλά η κυβέρνηση κάλυψε με αυτό τα δημοσιονομικά ελλείμματα.
2. Ιουλ. 1879	1,2 εκ. στερλίνες 5%, 33 έτη	Σε μία προσπάθεια ανάκτησης της αξιοπιστίας της στις διεθνείς χρηματαγορές, η Ελλάδα άρχισε την αποπληρωμή των δανείων της Ανεξαρτησίας.
3. Δεκ. 1880	60 εκ. γαλλικά φράγκα 6% 120 εκ. χρυσά γαλλικά φράγκα, 5%, 40 έτη	Η Εθνική Τράπεζα συνήψε με υψηλό επιτόκιο λαχειοφόρο εξωτερικό δάνειο σε μεταλλικό νόμισμα για λογαριασμό του Δημοσίου. Το δάνειο βοήθησε την ανασυγκρότηση των νέων επαρχιών της Θεσσαλίας και Ηπείρου. Για την αποπληρωμή του παραχωρήθηκε ένα μέρος των φορολογικών εσόδων (φόρος καπνού, πρόσοδοι τελωνείων).
4. 1883	10 εκ. χρυσά γαλλικά φράγκα	Χρησιμοποιήθηκε για την πληρωμή τόκων του συσσωρευμένου εξωτερικού χρέους.
5. Ιαν. 1884	170 εκ. χρυσά γαλλικά φράγκα, 5%, 37,5 έτη	Η κυβέρνηση χρησιμοποίησε το δάνειο για την αποπληρωμή του κυμαινόμενου χρέους της προς την Εθνική Τράπεζα και την επαναφορά της μετατρεψιμότητας της δραχμής. Για την εξυπηρέτησή του παραχωρήθηκαν τα τέλη εισαγωγής. Το δάνειο εν μέρει καλύφθηκε (100 εκ.).
6. Μάιος 1887	91 εκ. χρυσά γαλλικά φράγκα, 4%, 75 έτη	Δάνειο των Μονοπωλίων. Χρησιμοποιήθηκε για την κάλυψη των δημοσιονομικών ελλειμμάτων. Για την αποπληρωμή του παραχωρήθηκαν τα δημόσια μονοπώλια.
7. Φεβρ. και Μάιος 1889	111 εκ. χρυσά γαλλικά φράγκα, 4%	Αν και συμφωνήθηκε τα δάνεια να χρησιμοποιηθούν για την αποπεράτωση του σιδηροδρόμου Πειραιά-Θεσσαλίας, η κυβέρνηση εξυπηρέτησε με αυτά το συσσωρευμένο δημόσιο χρέος.
8. Μάιος 1890	80 εκ. χρυσά γαλλικά φράγκα, 5%, 99 έτη	Διεθνής νομισματική αναταραχή. Το δάνειο εν μέρει καλύφθηκε (53 εκ.). Μείωση της αξιοπιστίας του κράτους. Δυσπιστία των ξένων αγορών.
9. Δεκ. 1893	κήρυξη της γ' πτώχευσης	Η κυβέρνηση αδυνατεί να συνάψει νέο εξωτερικό δάνειο. Μονομερής άρνηση πληρωμής χρεολυσίων, καταβολή σε χρυσό μόνον του 30% των τόκων των ληξιπρόθεσμων εξωτερικών δανείων και πληρωμή σε τραπεζογραμμάτια του 50% των πληρωτέων τόκων. Η πτώχευση έπληξε για άλλη μια φορά το αξιόχρεο της χώρας.
10. 1894	Διαπραγματεύσεις	Αδιέξοδο. Ανεπιτυχής προσπάθεια έκδοσης δανείου κεφαλαιοποίησης (τα λήγοντα τοκομερίδια θα εξοφλούνται με ομολογίες).
11. 1895-96	Νέες διαπραγματεύσεις	
12. Φεβρ. 1898	Συμβιβασμός 150 εκ. χρυσά γαλλικά φράγκα, 2,5%	Η Ελλάδα, εκκινώντας από το 1903, έπρεπε να πληρώνει για μία περίοδο 30 ετών ένα σταθερό ποσό 9 εκ. χρυσών γαλλικών φράγκων ετησίως. Κάθε φορά που η δραχμή ανετιμάτο σε σχέση με το γαλλικό φράγκο, οι τόκοι και τα χρεολύσια θα αυξάνονταν κατά 30% της ανατίμησης. Το δάνειο των 150 εκ. χρυσών γαλλικών φράγκων παραχωρήθηκε από τις Προστάτιδες Δυνάμεις για την πληρωμή της πολεμικής αποζημίωσης προς την Τουρκία. (Δάνειο της Αποζημιώσεως).

Η Πτώχευση του 1893, η Ήττα του 1897 και ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος

Με την κήρυξη της πτώχευσης το 1893 ακολούθησαν διαπραγματεύσεις και επιβλήθηκε μερικός έλεγχος από τους πιστωτές, που ήταν όμως τυπικός, χωρίς δυνατότητα ουσιαστικής παρέμβασης στα ελληνικά δημόσια οικονομικά.

Όμως, η ήττα της Ελλάδας στον σύντομο Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, βρήκε τη χώρα σε εξαιρετικά δυσχερή θέση, με τον ελληνικό στρατό ανίκανο να αντιπαραταχθεί στα οθωμανικά στρατεύματα, που είχαν καταλάβει τη Θεσσαλία και τμήμα της Στερεάς Ελλάδας.

Η Συνθήκη Ειρήνης της 20ης Σεπτεμβρίου 1897 στην οποία εξαναγκάστηκε η Ελλάδα ως ηττημένη, προέβλεπε πολεμική αποζημίωση των τεσσάρων εκατομμυρίων τουρκικών λιρών της οποίας την άμεση καταβολή απαιτούσε η Υψηλή Πύλη. Η Κυβέρνηση Αλέξανδρου Ζαΐμη υποχρεώθηκε σε διαπραγματεύσεις με τους πιστωτές της Ελλάδας για επιπλέον δανεισμό.

Οι διαπραγματεύσεις της ελληνικής κυβέρνησης οδήγησαν στην επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου (ΔΟΕ) για την οικονομική ανασυγκρότηση της χώρας που να εξασφαλίζει στους πιστωτές την αποπληρωμή και των παλαιότερων αλλά και των νέων δανείων τους.

Οι διαπραγματεύσεις με τους εκπροσώπους των πιστωτών (Αγγλίας, Γαλλίας, Αυστρίας, Γερμανίας, Ρωσίας, Ιταλίας) ξεκίνησαν τον Οκτώβριο του 1897 και κατέληξαν στη σύνταξη και ψήφιση του νόμου ΒΦΙΘ/23-2-1898 σύμφωνα με τον οποίο εγκαθιδρύθηκε στην Ελλάδα η Επιτροπή Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου, αποτελούμενη από εκπροσώπους των πιστωτών.

Κύριος στόχος της Επιτροπής ήταν η είσπραξη των φορολογικών εσόδων καθώς και η επίβλεψη και επιβεβαίωση της αποπληρωμής του εξωτερικού χρέους της χώρας. Επιπλέον, η παρουσία της ανάγκασε την κυβέρνηση να αποδεχτεί τις αρχές της δημοσιονομικής πειθαρχίας, αφού η Επιτροπή παρενέβαινε αποφασιστικά στην άσκηση της εθνικής οικονομικής πολιτικής.

Οι Εξελίξεις στην Παραγωγή, 1863-1898

Παρά τα δημοσιονομικά και νομισματικά προβλήματα, μετά το 1871, οι αλλαγές και οι εξελίξεις στην πραγματική οικονομία αποκτούν ταχύτητα και δυναμική και οδηγούν τη χώρα σε σημαντικό οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό, με σημεία αναφοράς τη διανομή των εθνικών γαιών, τα μεγάλα δημόσια έργα, την ανάπτυξη της βιομηχανίας και της ατμοκίνητης ναυτιλίας και την επέκταση των ελληνικών επιχειρήσεων και τραπεζών στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.

Στα τέλη του 19ου αιώνα η ελληνική οικονομία λειτουργεί πλέον ως σημαντικός εμπορικός και στρατηγικός εταίρος της Δύσης στη Νότια Βαλκανική, παρά το γεγονός ότι παραμένει μία μικρή περιφερειακή οικονομία.

Το πραγματικό κατά κεφαλήν εισόδημα (ΑΕΠ) το 1899 ήταν κατά 44% υψηλότερο από το επίπεδο του 1833. Ο μέσος ρυθμός ετήσιας μεγέθυνσης του πραγματικού κατά κεφαλήν εισοδήματος μεταξύ 1833 και 1899 ήταν 1,0%. Ωστόσο, το μεγαλύτερο μέρος αυτής της βελτίωσης είχε συμβεί πριν από το 1863. Μεταξύ 1863 και 1899, ο μέσος ρυθμός ετήσιας μεγέθυνσης του πραγματικού κατά κεφαλήν εισοδήματος ήταν μόλις 0,5%.

Κύρια Επιτεύγματα της Περιόδου 1863-1898

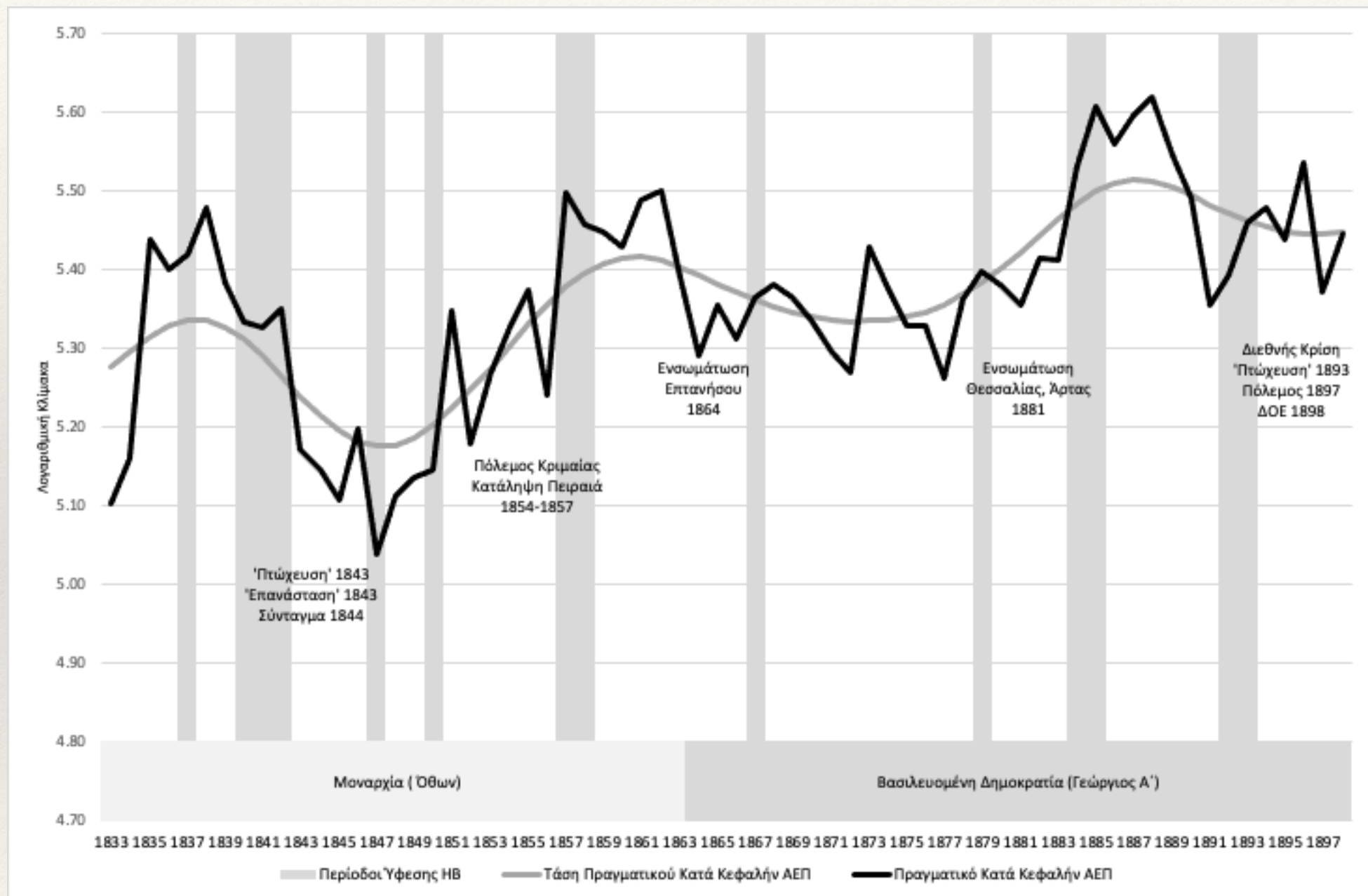
Στα τριανταπέντε χρόνια μεταξύ του 1863 και του 1898, οι θεσμικές αλλαγές και οι μεταρρυθμίσεις σταδιακά απέκτησαν δυναμική και οδήγησαν τη χώρα σε σημαντικό οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό μετασχηματισμό.

Τα σημεία αναφοράς αυτού του μετασχηματισμού περιλαμβάνουν το Σύνταγμα του 1864, την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, την καθιέρωση της αρχής της δεδηλωμένης το 1875, τη ρύθμιση των δανείων της ανεξαρτησίας και την επάνοδο της Ελλάδας στις διεθνείς χρηματαγορές το 1879, τα μεγάλα δημόσια έργα, την ανάπτυξη της βιομηχανίας και της ατμοκίνητης ναυτιλίας και την επέκταση των ελληνικών επιχειρήσεων και τραπεζών στον ευρύτερο χώρο της Ανατολικής Μεσογείου.

Επιπλέον, στην περίοδο αυτή το ελληνικό κράτος επεκτάθηκε γεωγραφικά, βασιζόμενο και στη συμβολή των Προστάτιδων Δυνάμεων. Η Βρετανία παραχώρησε τα Επτάνησα στην Ελλάδα το 1864, ως δώρο επί τη αναλήψει της Βασιλείας από τον Γεώργιο Α'. Επίσης, μεσολάβησε ώστε να παραχωρηθούν στην Ελλάδα η Θεσσαλία και μέρος της Ηπείρου, μετά τη λήξη του Ρωσο-Τουρκικού πολέμου του 1878.

Η Ελληνική Οικονομία κατά τον 19ο Αιώνα

Η Εξέλιξη του Πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ, 1833-1898

Γιώργος Αλογοσκούφης, *Ιστορικοί Κύκλοι της Ελληνικής Οικονομίας*, Εκδόσεις Gutenberg, 2021

Η Ελληνική Οικονομία κατά τον 19ο Αιώνα: Τρεις Μεσοχρόνιοι Κύκλοι Επέκτασης και Συρρίκνωσης, 1833-1898

Παρά τη μακροχρόνια στασιμότητα, η οποία αποτελεί το κύριο χαρακτηριστικό της, η ελληνική οικονομία κατά τον 19ο αιώνα χαρακτηρίζεται επίσης από τρεις μεσοχρόνιους κύκλους επέκτασης και συρρίκνωσης της οικονομικής δραστηριότητας καθώς και από τη σταδιακή μεταβολή της διάρθρωσης της παραγωγής.

Ο πρώτος κύκλος επέκτασης και συρρίκνωσης είναι αυτός της περιόδου 1833-1847. Κατά τα 15 αυτά χρόνια, το κατά κεφαλήν ΑΕΠ είχε ανοδική τάση στην περίοδο 1833-1838 και καθοδική τάση στην περίοδο 1838-1847. Η περίοδος της ανόδου φαίνεται να συνδέεται με την ανασυγκρότηση του ελληνικού κράτους μετά την έλευση του Όθωνα, την εισροή των πόρων του δανείου των 60 εκατομμυρίων γαλλικών φράγκων, αλλά και το χαμηλό σημείο εκκίνησης της ελληνικής οικονομίας. Η καθοδική περίοδος ήταν αρκετά μακρύτερη και οφείλεται ενδεχομένως στις δημοσιονομικές περικοπές των κυβερνήσεων του Όθωνα κατ' επιταγήν των διεθνών δανειστών της Ελλάδας, στην απουσία επενδύσεων και την αρνητική διεθνή οικονομική συγκυρία.

Ο δεύτερος κύκλος είναι αυτός της περιόδου 1848-1877. Ο κύκλος αυτός είναι και ο μακρύτερος. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ παρουσίασε ανοδική τάση στην περίοδο 1848-1862, κυρίως λόγω της μεγάλης ανόδου της αγροτικής παραγωγής την οποία προκάλεσε η μετακίνηση αγροτών από τα ορεινά προς τα πεδινά και η σταδιακή επικράτηση της εμπορευματικής γεωργίας και της καλλιέργειας της σταφίδας. Ακολούθησε μια καθοδική τάση ή στασιμότητα στην περίοδο 1863-1877. Η δεκαπενταετία της τελευταίας αυτής ύφεσης είναι η μακρύτερη περίοδος ύφεσης της ελληνικής οικονομίας.

Ο τρίτος κύκλος είναι αυτός της περιόδου 1878-1898. Ο εικοσαετής αυτός κύκλος είναι ο δεύτερος μακρύτερος. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ παρουσίασε ανοδική τάση στην περίοδο 1878-1888 και καθοδική τάση ή στασιμότητα στην περίοδο 1889-1898. Η δεκαετία της ανόδου συμπίπτει με την οικονομική πολιτική ενίσχυσης των υποδομών και της βιομηχανίας από τις κυβερνήσεις του Χαριλάου Τρικούπη και η δεκαετία της καθόδου με τη διεθνή ύφεση της δεκαετίας του 1890, την πτώχευση του 1893, τον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897 και την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου.

Γεωργία, Αγροτική Μεταρρύθμιση και Βιομηχανία

Η οικονομία της Ελλάδος παρέμεινε βεβαίως κατά βάση μια αγροτική οικονομία σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα.

Το 1871 έγινε για πρώτη φορά η διανομή μέρους των εθνικών γαιών στους ακτήμονες, στο πλαίσιο της αγροτικής μεταρρύθμισης από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου.

Ένας πιθανός λόγος που το ελληνικό κράτος προχώρησε στην διανομή της γης οφείλεται και στην πτώση των εισπράξεων από το φόρο επικαρπίας που επιβαλλόταν στους αγρότες που μίσθωναν την κρατική γη.

Η εκτίμηση ήταν ότι η αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος θα ωφελούσε τα δημοσια οικονομικά, αφού το κράτος θα εισέπραττε χρήματα άμεσα από την πώληση και επιπλέον θα εισέπραττε πιά υψηλούς φόρους από την αύξηση της αγροτικής παραγωγής.

Ο ρόλος της βιομηχανίας έως το 1863 παρέμενε σχετικά ασήμαντος. Ελάχιστα κοινά είχε η βιομηχανική ανάπτυξη της Ελλάδας με τη βιομηχανική επανάσταση στη Δυτική και την Κεντρική Ευρώπη. Μέχρι το 1860, οι ελάχιστες βιομηχανικές μονάδες εξυπηρετούσαν τοπικές ανάγκες και αποτελούσαν εξέλιξη των παραδοσιακών μονάδων επεξεργασίας αγροτικών προϊόντων, δηλαδή αλευρόμυλων, ελαιοτριβείων, βυρσοδεψείων και κλωστηρίων. Οι περισσότερες ήταν και παρέμειναν μονάδες μικρού μεγέθους, οι οποίες κατά βάση εξυπηρετούσαν τις τοπικές οικονομίες.

Μετά το 1863 υπήρξε μια περίοδος ταχύτερης βιομηχανικής ανάπτυξης στη βάση της πολιτικής ενίσχυσης της βιομηχανίας από τις κυβερνήσεις του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου και του Χαρίλαου Τρικούπη.

Η Βιομηχανική Πολιτική του Αλέξανδρου Κουμουνδούρου

Οι πρώτες ουσιαστικές ενέργειες προς την κατεύθυνση της εκβιομηχάνισης της χώρας ξεκίνησαν να υλοποιούνται από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου τη δεκαετία του 1860. Η οικονομική πολιτική που ακολούθησε, αποτελούσε ένα συνεκτικό πλέγμα προώθησης και ανάπτυξης σημαντικών τομέων της εθνικής οικονομίας όπως την εξυγίανση του δημοσιονομικού τομέα, την ανασυγκρότηση του στρατού, την τόνωση του εμπορίου, την αύξηση των εξαγωγών γεωργικών προϊόντων καθώς και την ανάπτυξη της βιομηχανίας.

Τα πρώτα εργοστάσια είχαν αρχίσει να κάνουν δειλά την εμφάνισή τους ήδη με τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου. Στην πλειοψηφία τους ήταν εργοστάσια παραγωγής και συσκευασίας προϊόντων κρασιού, τα οποία όφειλαν την ύπαρξη τους στην ανάγκη για μετατροπή του πλεονάσματος που είχε δημιουργήσει η συρρίκνωση του διεθνούς εμπορίου της σταφίδας κατά τη διάρκεια του πολέμου. Η μεικτή δασμολογική πολιτική, που καθιερώθηκε για πρώτη φορά στην Ελλάδα το 1867, ήταν πολύ φιλελεύθερη για τις πρώτες ύλες της βιομηχανίας και προστατευτική για τα εγχώρια βιομηχανικά προϊόντα, μέσω κυρίως της επιβολής δασμών στα αντίστοιχα εισαγόμενα. Τα ευεργετικά αυτά μέτρα είχαν άμεσο θετικό αντίκτυπο στην οικονομία, αφού στη δωδεκαετία 1867-78, ιδρύθηκαν πολλά βιομηχανικά εργοστάσια.

Το δασμολόγιο συμπεριέλαβε τα άλευρα και τα σιτηρά για την εγχώρια βιομηχανία, επιβάλλοντας δασμούς στα αντίστοιχα εισαγόμενα. Κάπως έτσι μπορούμε να εξηγήσουμε τη δημιουργία πολλών αλευρόμυλων, οι οποίοι βρήκαν πρόσφορο έδαφος για να αναπτυχθούν. Επίσης, ανάπτυξη γνώρισαν και άλλου είδους εργοστάσια όπως σιδηρουργεία, ελαιοτριβεία και βυρσοδεψεία.

Όμως, η επιβολή δασμών δεν ήταν το μόνο στοιχείο ενίσχυσης της βιομηχανικής ανάπτυξης. Σημαντική συμβολή είχαν και οι διεθνείς εξελίξεις, με κυριότερη αυτή της λήξης του αμερικανικού εμφυλίου πολέμου το 1867. Η αποκατάσταση των εμπορικών σχέσεων μεταξύ Ευρώπης και ΗΠΑ επηρέασε αρνητικά τις εξαγωγές του ελληνικού βαμβακιού προς την Ευρωπαϊκή αγορά, η οποία στράφηκε προς το νέο εταίρο, τις ΗΠΑ. Η ελληνική βαμβακοπαραγωγή απορροφούνταν σχεδόν αποκλειστικά από την εγχώρια αγορά, προσφέροντας πρώτη ύλη για τις νηματουργίες και τις υφαντουργίες, οι οποίες με την ανάπτυξη τους όχι μόνο κατανάλωναν την ελληνική παραγωγή, αλλά άρχισαν να εισάγουν βαμβάκι και από το εξωτερικό, ώστε να καλύψουν τις αυξημένες ανάγκες τους.

Η Βιομηχανική Πολιτική του Χαρίλαου Τρικούπη

Την πολιτική εκβιομηχάνισης και προστασίας των εγχώριων προϊόντων συνέχισε, με αρκετές όμως διαφοροποιήσεις, και οι κυβερνήσεις του Χαρίλαου Τρικούπη.

Το οικονομικό του πρόγραμμα επηρεάστηκε τόσο από την εσωτερική, όσο και από τη διεθνή οικονομική κρίση. Κατά τη δεκαετία του 1870, η Δυτική Ευρώπη γνώρισε μία έντονη οικονομική ύφεση, με αποτέλεσμα οι εκεί κεφαλαιούχοι να στραφούν στην αναζήτηση νέων και ελκυστικών αγορών, ώστε να προωθήσουν τα αδιάθετα βιομηχανικά τους προϊόντα και χρηματικά κεφάλαια. Η αγορά αυτή βρέθηκε στα Βαλκάνια, μια περιοχή σχετικά πρόσφορη για τέτοιους σκοπούς.

Ο Τρικούπης εκμεταλλευόμενος το διακανονισμό του εθνικού εξωτερικού χρέους από την κυβέρνηση Κουμουνδούρου το 1878, προέβη σε εκτεταμένο εξωτερικό δανεισμό, ο οποίος ήταν μεν απαραίτητος για την οικονομική ανάπτυξη της Ελλάδας, από την άλλη όμως την καθιστούσε ευάλωτη σε περίπτωση νέας διεθνούς χρηματοπιστωτικής κρίσης.

Στην περίοδο 1881-1893, το ελληνικό δημόσιο σύναψε οκτώ διεθνή δάνεια τα οποία χρησιμοποιήθηκαν κυρίως για την κατασκευή έργων υποδομής, για εξοπλισμό του στρατού αλλά και εξυπηρέτηση των ίδιων των δανείων.

Την ανάγκη εκβιομηχάνισης ο Τρικούπης τη θεώρησε ακόμη πιο επιτακτική εξαιτίας και της κάμψης των εξαγωγών των ελληνικών γεωργικών προϊόντων, λόγω της διεθνούς ύφεσης της δεκαετίας του 1870.

Το Εμπόριο και οι Εξαγωγές

Αναφορικά με το εμπόριο, τα μικρά οικονομικά μεγέθη της χώρας, ο μικρός πληθυσμός, η περιορισμένη αγοραστική δυνατότητα των κατοίκων της, η απουσία παραγωγικών μονάδων μεγάλου μεγέθους, καθήλωναν, σε ολόκληρο το 19ο αιώνα, την εσωτερική εμπορική κίνηση σε πολύ χαμηλά επίπεδα. Μόνο προς τις τελευταίες δεκαετίες του αιώνα δημιουργήθηκε στις μεγαλύτερες πόλεις μια άξια λόγου εμπορική κίνηση, η οποία όμως, σε μεγάλο ποσοστό, τροφοδοτήθηκε από εισαγόμενα καταναλωτικά προϊόντα.

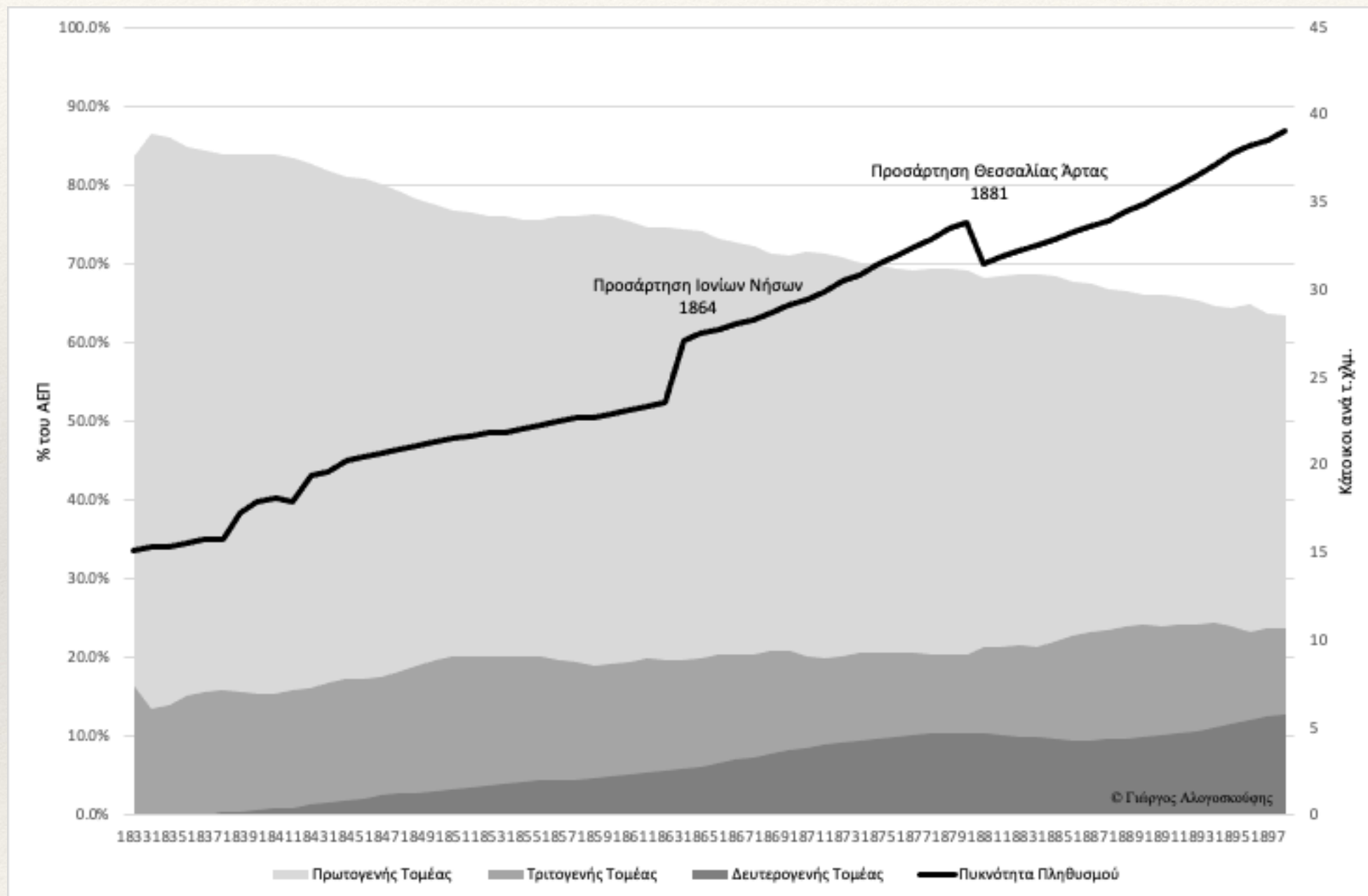
Ωστόσο, το εμπόριο της χώρας συνδέθηκε με το εξωτερικό από πολύ νωρίς, από τα πρώτα χρόνια της ανεξαρτησίας. Το εξωτερικό εμπόριο ήταν σχεδόν μόνιμα παθητικό για τη χώρα, η Ελλάδα δηλαδή είχε πολύ μεγαλύτερες εισαγωγές από εξαγωγές, παρουσιάζοντας ένα διαρκές έλλειμμα στο ισοζύγιο πληρωμών.

Περισσότερο από τα 2/3 της αξίας των εξαγωγών της Ελλάδας στο 19ο αιώνα αφορούσε γεωργικά προϊόντα, ποσοστό που διαρκώς διευρύνεται όσο βαδίζουμε προς το τέλος του αιώνα.

Στην κατηγορία αυτή την πρώτη θέση είχε η σταφίδα, που από μόνη της πλησίαζε σε αξία το 50% των συνολικών εξαγωγών, για να το ξεπεράσει μετά το 1865, όταν η Ελλάδα εμφανίζεται στις διεθνείς αγορές ως χώρα σχεδόν μονοεξαγωγική. Σε κάθε περίπτωση, η σημασία του συναλλάγματος που εισέρρεε στη χώρα από τις εξαγωγές σταφίδας υπήρξε πρωταρχική για τα καχεκτικά δημόσια οικονομικά του κράτους για όλον τον 19ο αιώνα.

Εκτός από γεωργικά προϊόντα η Ελλάδα εξήγε και ορυκτά μεταλλεύματα, που προς το τέλος του 19ου αιώνα πλησίαζαν το 1/5 της συνολικής αξίας των εξαγωγών. Το 1866 εξάγεται για πρώτη φορά μόλυβδος, προϊόν των ορυχείων του Λαυρίου και μέχρι το 1873 η αξία των εξαγωγών μολύβδου διπλασιάζεται. Άλλα ορυκτά που εξάγονταν, ήταν το μαγγάνιο, η σμύριδα της Νάξου και η θηραϊκή γη. Οι εξαγωγές βιομηχανικών προϊόντων αντιπροσώπευαν πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου των εξαγωγών. Σε αυτές κυριαρχούν, με συνεχείς αυξητικές τάσεις, τα επεξεργασμένα δέρματα, δείγμα ασφαλώς της μεγάλης άνθησης του κλάδου.

Η Διάρθρωση του ΑΕΠ και η Πυκνότητα του Πληθυσμού, 1833-1898

Γιώργος Αλογοσκούφης, *Ιστορικοί Κύκλοι της Ελληνικής Οικονομίας*, Εκδόσεις Gutenberg, 2021

Η Σταδιακή Μεταβολή της Παραγωγικής Διάρθρωσης

Στη δεκαετία 1833-1842, η παραγωγή του πρωτογενούς τομέα (γεωργία, κτηνοτροφία, δασοπονία) αντιστοιχούσε στο 83% περίπου της συνολικής ελληνικής παραγωγής. Η γεωργία αντιστοιχούσε στο 53% του συνόλου και η κτηνοτροφία στο 30%. Η δευτερογενής παραγωγή (ορυχεία, κατασκευές, μεταποίηση) αντιστοιχούσε μόλις στο 1%, ενώ η τριτογενής παραγωγή (εμπόριο, υπηρεσίες) αντιστοιχούσε στο 16%. Με την πάροδο των χρόνων το ποσοστό της πρωτογενούς παραγωγής σημείωνε συνεχή πτώση και το ποσοστό των δύο άλλων τομέων παρουσίαζε συνεχή άνοδο. Στη δεκαετία 1889-1898, η πρωτογενής παραγωγή αντιστοιχούσε κατά μέσο όρο στο 64% του συνολικού ΑΕΠ της Ελλάδας, η δευτερογενής παραγωγή στο 14%, εκ του οποίου το 6% περίπου αντιστοιχούσε στα ορυχεία, και η τριτογενής παραγωγή στο 22%. Το ποσοστό της δευτερογενούς παραγωγής, συμπεριλαμβανομένων των ορυχείων, είχε σχεδόν δεκαπενταπλασιαστεί και το ποσοστό της τριτογενούς παραγωγής είχε αυξηθεί κατά το ένα τρίτο.

Πώς θα μπορούσαμε να εξηγήσουμε αυτή την εξέλιξη; Έχουμε ήδη αναφερθεί σε κάποιους από τους οικονομικούς παράγοντες που επηρέασαν τη διάρθρωση της παραγωγής, όπως ήταν η αγροτική και η βιομηχανική πολιτική. Μια κατηγορία παραγόντων στην οποία δεν έχουμε αναφερθεί ως τώρα σχετίζεται με τις επιπτώσεις της σημαντικής αύξησης του ελληνικού πληθυσμού σε σχέση με τη διαθέσιμη γη.

Μεταξύ του 1833 και του 1898, ο πληθυσμός της Ελλάδας σχεδόν τριπλασιάστηκε. Από 770 χιλιάδες το 1833 σε 2 εκατομμύρια 450 χιλιάδες το 1898. Η ελληνική επικράτεια αυξήθηκε κατά 1,3 φορές περίπου, από 47,5 χιλιάδες τετραγωνικά χιλιόμετρα το 1833 σε 63,2 τετραγωνικά χιλιόμετρα το 1898, ως αποτέλεσμα της προσάρτησης των Ιονίων νήσων (1864) και της Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας (1881).

Η σχετικά ταχεία αύξηση του ελληνικού πληθυσμού σε σχέση με τη διαθέσιμη γη μπορεί να εξηγήσει τόσο τη σταδιακή αναδιάρθρωση της παραγωγής εις βάρος του πρωτογενούς τομέα όσο και τη σταδιακή, αν και χαμηλή, αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματος, παρά την απουσία επαρκών αποταμιεύσεων, επενδύσεων και τεχνολογικής προόδου.

Επιπτώσεις της Αύξησης της Πυκνότητας του Πληθυσμού στο Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ και την Παραγωγική Διάρθρωση

Λόγω της πολύ ταχύτερης αύξησης του πληθυσμού σε σχέση με τη διαθέσιμη γη, η πυκνότητα του ελληνικού πληθυσμού αυξήθηκε, από 16 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο κατά μέσο όρο στη δεκαετία 1833-1842, στους 37 κατοίκους ανά τετραγωνικό χιλιόμετρο στη δεκαετία 1889-1898. Η αύξηση της πυκνότητας του πληθυσμού ήταν σχεδόν συνεχής. Οι μόνες ασυνέχειες συνδέονται με την προσάρτηση των πιο πυκνοκατοικημένων σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα Ιονίων Νήσων το 1864 και με την προσάρτηση της πιο αραιοκατοικημένης σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα Θεσσαλίας και της περιοχής της Άρτας το 1881.

Μια σειρά από οικονομικά θεωρητικά υποδείγματα προβλέπουν ότι η αύξηση της πυκνότητας του πληθυσμού σε σχέση με τη διαθέσιμη γη οδηγεί σε ενίσχυση των κλάδων εντάσεως εργασίας, όπως η δευτερογενής και τριτογενής παραγωγή, εις βάρος των κλάδων εντάσεως γης και (ζωικού) κεφαλαίου όπως η γεωργία και η κτηνοτροφία. Με βάση αυτά τα υποδείγματα, η συνεχής αύξηση του ελληνικού πληθυσμού θα έπρεπε να οδηγεί σε συνεχή έξοδο εργαζομένων από τη γεωργία, το οριακό προϊόν της οποίας μειωνόταν λόγω της συνεχούς αύξησης του αγροτικού πληθυσμού, προς τους άλλους δύο τομείς παραγωγής, τη δευτερογενή και την τριτογενή παραγωγή. Ως αποτέλεσμα, το σχετικό μερίδιο της πρωτογενούς παραγωγής θα έπρεπε να μειώνεται συνεχώς και το σχετικό μερίδιο των άλλων δύο κλάδων να αυξάνεται, όπως ακριβώς συνέβη στην Ελλάδα. Αυτό είναι άμεση συνέπεια ενός κεντρικού θεωρήματος στη θεωρία του διεθνούς εμπορίου το οποίο προβλέπει ότι η αύξηση της σχετικής διαθεσιμότητας ενός συντελεστή παραγωγής (εργατικό δυναμικό σε σχέση με τη διαθέσιμη γη) θα οδηγεί σε σχετική αύξηση της παραγωγής του κλάδου που χρησιμοποιεί αυτόν τον συντελεστή παραγωγής πιο εντατικά (μεταποίηση, εμπόριο, υπηρεσίες) και σε σχετική μείωση της παραγωγής του κλάδου που χρησιμοποιεί πιο εντατικά τον άλλο συντελεστή (γεωργία, κτηνοτροφία).

Με την υπόθεση ότι η παραγωγικότητα της εργασίας ήταν υψηλότερη στη δευτερογενή και τριτογενή παραγωγή σε σχέση με την πρωτογενή παραγωγή, η αύξηση του πληθυσμού σε σχέση με τη διαθέσιμη γη θα μπορούσε επίσης να εξηγήσει και την μικρή αύξηση του κατά κεφαλήν πραγματικού εισοδήματος της Ελλάδας κατά την περίοδο αυτή. Αν η έξοδος από τον παραδοσιακό αγροτικό τομέα είναι σταδιακή, όπως και ήταν, και οι άλλοι κλάδοι, της εμπορευματικής γεωργίας, της δευτερογενούς και της τριτογενούς παραγωγής χαρακτηρίζονται από υψηλότερη παραγωγικότητα της εργασίας σε σχέση με την παραδοσιακή αγροτική παραγωγή, τότε μια σχετική μετακίνηση του εργατικού δυναμικού προς τους κλάδους υψηλότερης παραγωγικότητας της εργασίας οδηγεί σε αύξηση της μέσης παραγωγικότητας της εργασίας και κατά συνέπεια σε αύξηση του κατά κεφαλήν πραγματικού ΑΕΠ.

Ο Σταδιακός Εκχρηματισμός της Οικονομίας και το Νομισματικό Σύστημα

Μια σημαντική διαρθρωτική μεταβολή στην ελληνική οικονομία αποτελεί και ο σταδιακός εκχρηματισμός της, με την αύξηση της χρήσης της δραχμής τόσο ως μέσου πληρωμών όσο και ως μέσου διακράτησης πλούτου. Με την πάροδο του χρόνου, όλο και μεγαλύτερο ποσοστό των οικονομικών συναλλαγών λάμβανε χώρα μέσω της δραχμής και του τραπεζικού συστήματος. Αυτό ήταν αποτέλεσμα της σταδιακής ανάπτυξης των θεσμών της οικονομίας της αγοράς, οι οποίοι βασίζονται στις συναλλαγές μέσω της χρήσης του χρήματος αλλά και της αύξησης της εμπιστοσύνης στην αξία του νομίσματος.

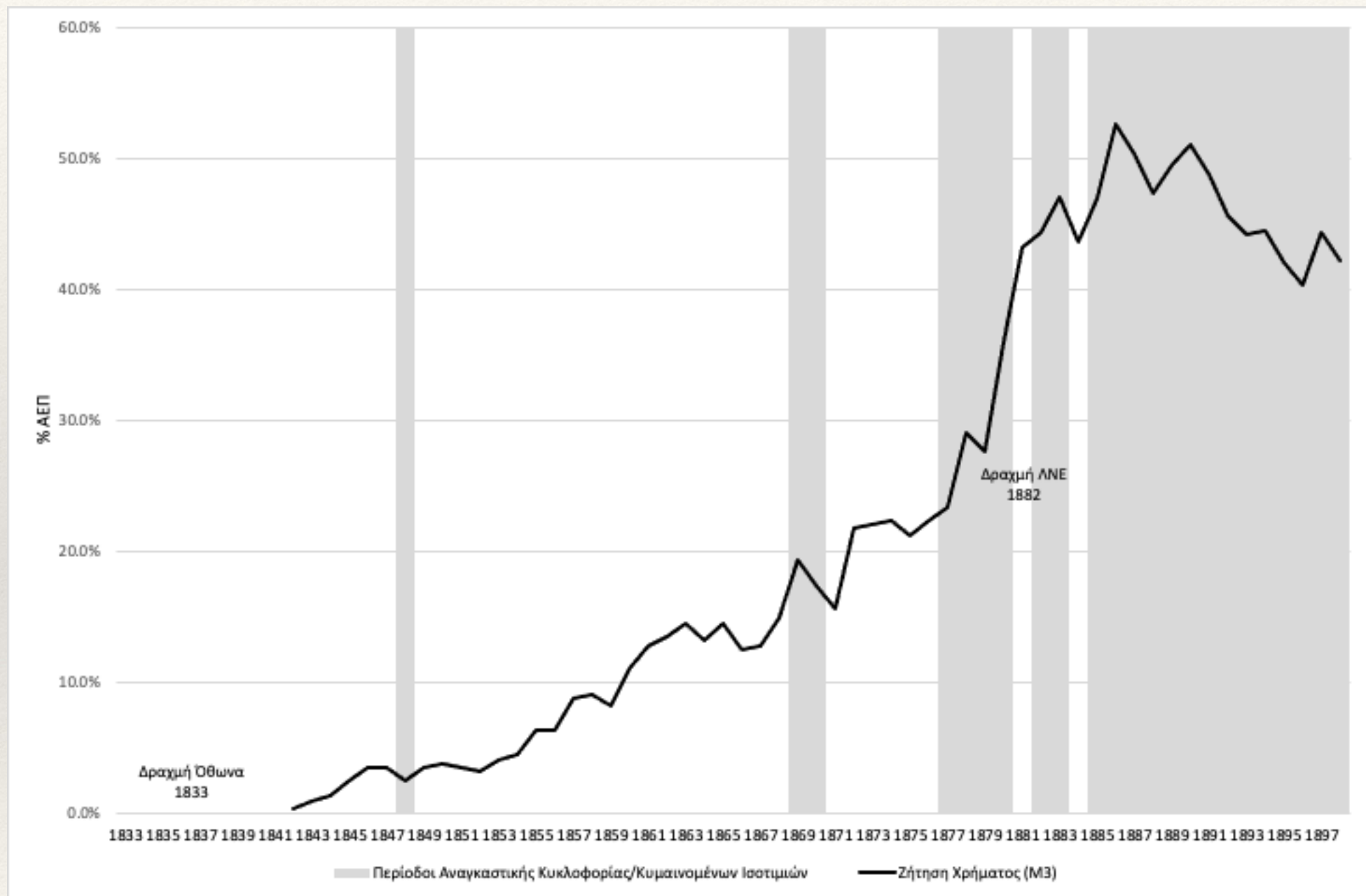
Η αύξηση της ζήτησης ρευστών χρηματικών διαθεσίμων (προσφορά χρήματος M3) σε σχέση με το ΑΕΠ παρουσιάζεται στο Διάγραμμα που ακολουθεί. Από λιγότερο από 1% του ΑΕΠ το 1841, η ζήτηση χρήματος αυξήθηκε σταδιακά σε επίπεδα της τάξης του 50% του ΑΕΠ. Όλο και περισσότεροι Έλληνες διακρατούσαν όλο και περισσότερο μέρος του εισοδήματος και του πλούτου τους σε χρηματικά διαθέσιμα και χρησιμοποιούσαν τη δραχμή όλο και περισσότερο στις οικονομικές τους συναλλαγές.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στη διάρκεια του 19ου αιώνα ο εκχρηματισμός ενισχύεται περισσότερο σε περιόδους κατά τις οποίες η δραχμή είναι μετατρέψιμη σε άργυρο, παρά σε περιόδους μη μετατρεψιμότητας και αναγκαστικής κυκλοφορίας χαρτονομίσματος. Αυτό σχετίζεται με το ζήτημα της εμπιστοσύνης στη μελλοντική αξία του νομίσματος.

Ειδικότερα, ο εκχρηματισμός ενισχύεται σχεδόν συνεχώς έως το 1885, όταν η αποτυχία ένταξης της δραχμής στον διεθνή κανόνα χρυσού οδήγησε σε μακρά περίοδο παύσης της μετατρεψιμότητας.

Κατά την περίοδο παύσης της μετατρεψιμότητας η ζήτηση χρήματος μειώνεται σε σχέση με το ΑΕΠ, δείγμα σταδιακής απώλειας εμπιστοσύνης. Αυτό θα συνεχιστεί έως ότου αρχίσει να αποδίδει η νομισματική σταθεροποίηση που επέβαλε ο Διεθνής Οικονομικός Έλεγχος στις αρχές του 20ού αιώνα.

Ζήτηση Χρηματικών Διαθεσίμων (M3) ως προς ΑΕΠ, 1833-1898

Γιώργος Αλογοσκούφης, *Ιστορικοί Κύκλοι της Ελληνικής Οικονομίας*, Εκδόσεις Gutenberg, 2021

Συμπεράσματα για τον Ιστορικό Κύκλο 1821-1898

Τρία είναι τα κύρια επιτεύγματα αυτού του ιστορικού κύκλου: η δημιουργία και συγκρότηση του πρώτου ελληνικού κράτους, η εμπέδωση της εθνικής συνείδησης και η υιοθέτηση της Μεγάλης Ιδέας και τέλος η σταδιακή καθιέρωση των συνταγματικών και δημοκρατικών θεσμών.

Στο κύκλο αυτό η Ελλάδα λειτουργεί υπό την «προστασία» και τον ασφυκτικό έλεγχο τριών από τις μεγάλες δυνάμεις της εποχής, της Βρετανίας, Γαλλίας και Ρωσίας, των Προστάτιδων Δυνάμεων, και ιδιαίτερα της Βρετανίας, οι οποίες παίζουν καθοριστικό ρόλο τόσο για τις εθνικές όσο και για τις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις.

Η Ελλάδα παραμένει κατά βάση μια φτωχή αγροτική οικονομία, λόγω της μορφολογίας του εδάφους, της χαμηλής παραγωγικότητας και της έλλειψης κεφαλαιακής υποδομής. Χαρακτηρίζεται επίσης από ιδιαίτερα δημοσιονομικά προβλήματα, λόγω της ανάγκης για υψηλές κατά περιόδους αμυντικές δαπάνες και των περιορισμένων φορολογικών εσόδων, λόγω της στενότητας της φορολογικής βάσης και των διοικητικών της αδυναμιών. Ο υψηλός εσωτερικός και εξωτερικός δανεισμός και η αδυναμία εξυπηρέτησης των εθνικών δανείων την οδηγούν σε μακρές περιόδους νομισματικής αστάθειας και σε τρεις επώδυνες διεθνείς πτωχεύσεις, το 1826, το 1843 και το 1893.

Ο μετασχηματισμός της οικονομίας υπήρξε ιδιαίτερα αργός και το ποσοστό οικονομικής μεγέθυνσης ιδιαίτερα χαμηλό. Το μέσο ετήσιο ποσοστό αύξησης του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ κατά τη διάρκεια αυτού του κύκλου παρέμεινε στο 1% περίπου, και παρουσίασε έντονες βραχυχρόνιες και μεσοχρόνιες διακυμάνσεις. Ο κύριος προσδιοριστικός παράγων τόσο του μετασχηματισμού όσο και της ανάπτυξης της οικονομίας ήταν η αύξηση του πληθυσμού, η οποία οδήγησε τόσο στη μερική αναδιάρθρωση της παραγωγής, εντός και εκτός του αγροτικού τομέα, όσο και στην, έστω και βραδεία, αύξηση της παραγωγικότητας και του πραγματικού κατά κεφαλήν εισοδήματος. Σημαντική πρόοδο σημείωσε επίσης και ο εκχρηματισμός της οικονομίας, με την όλο και μεγαλύτερη χρήση της δραχμής στις οικονομικές συναλλαγές και την επέκταση του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Η οικονομία βρέθηκε πάντως σε δεύτερη μοίρα σε σχέση με τις υπόλοιπες εθνικές επιδιώξεις και αποτελούσε την «αχίλλειο πτέρνα» του νέου κράτους. Προς τα τέλη αυτού του κύκλου η Ελλάδα βρέθηκε σε «υπαρξιακή κρίση» καθώς, λόγω της πτώχευσης του 1893 και της ήττας στον ελληνο-τουρκικό πόλεμο του 1897, αναγκάστηκε να αποδεχθεί την επιβολή του Διεθνούς Οικονομικού Ελέγχου. Ωστόσο, η υπαρξιακή αυτή κρίση στα τέλη του αιώνα αποτέλεσε την ευκαιρία και το εφελτήριο για μια νέα εθνική προσπάθεια.